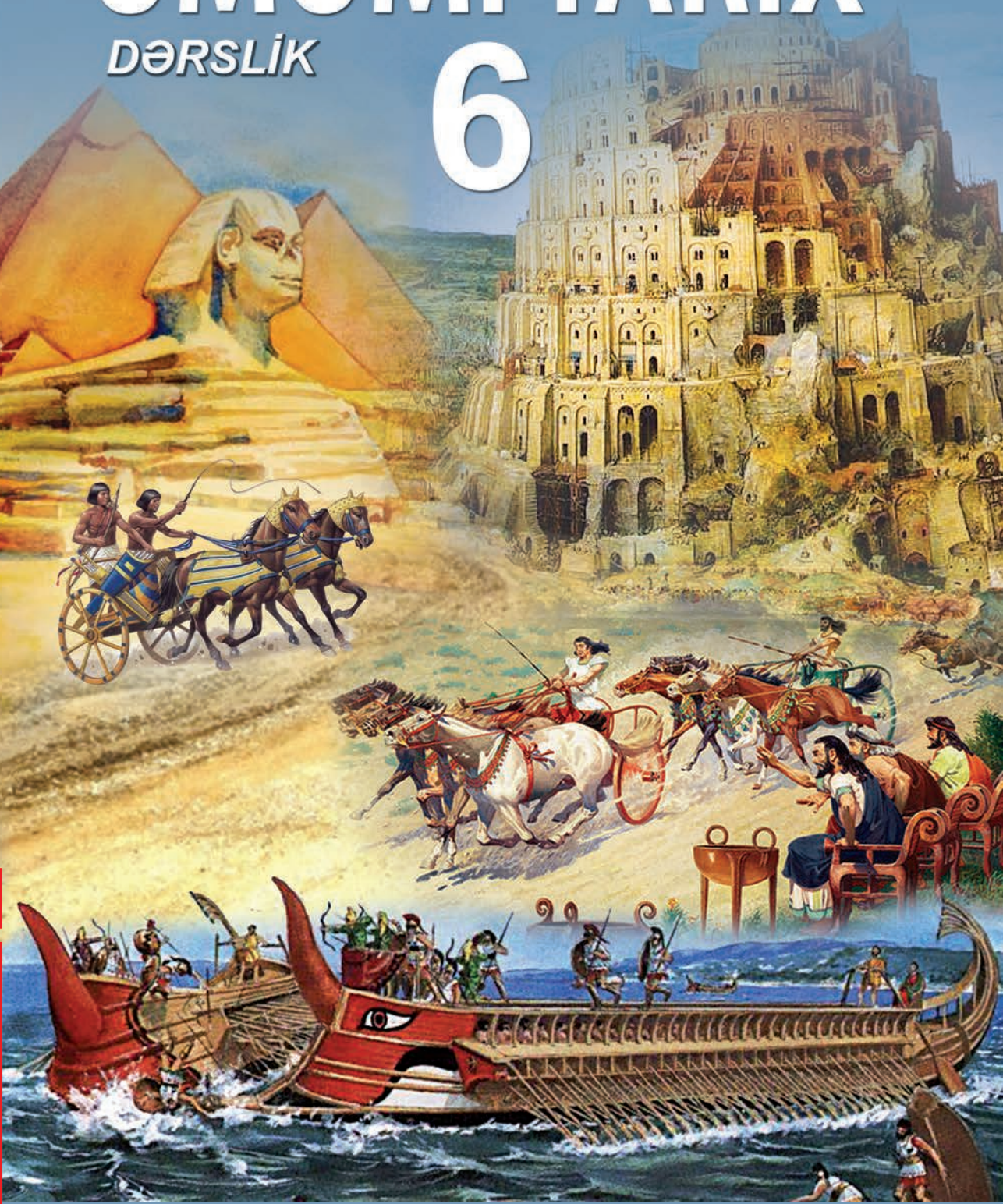

ÜMUMİ TARİX

DƏRSLİK

6

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

Musiqisi *Üzeyir Hacıbəylinin,*
sözləri *Əhməd Cavadındır.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadırız!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hərbə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

VƏLİ ƏLİYEV, İLYAS BABAYEV,
AİDƏ MƏMMƏDOVA

Ümumi təhsil
müəssisələrinin

ÜMUMİ

TARİX

-cı sinifləri üçün

fənni üzrə DƏRSLİK

© Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0
International (CC BY-NC-SA 4.0)

Bu nəşr Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0
International lisenziyası (CC BY-NC-SA 4.0) ilə www.trims.edu.az
saytında yerləşdirilmişdir. Bu nəşrdən istifadə edərkən
lisenziyanın şərtləri qəbul edilmiş sayılır.

İstinad zamanı nəşrin müəllif(lər)inin adı göstərilməlidir.

Nəşrdən kommersiya məqsədilə istifadə qadağandır.

Törmə nəşrlər orijinal nəşrin lisenziya şərtləri ilə yayılmalıdır.

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
aspoligraf.ltd@gmail.com və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığa görə əvvəlcədən təşəkkür edirik!

“ASPOLİQRAF”

ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

açar sözlər

bilmək maraqlıdır

mətnə aid tapşırıqlar

mətnə aid suallar

sual və tapşırıqlar

yaradıcı tapşırıq

6 ÜMUMİ TARİX

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

İBTİDAİ DÖVR

1. İbtidai icma quruluşunun yaranması və inkişafı7
2. İbtidai icma quruluşunun dağılması14

QƏDİM MİSİR VƏ ÖN ASİYA

3. Qədim Misir dövləti.....20
4. Qədim Misirdə mədəniyyət28
5. Qədim şumerlilər33
6. Babil dövləti37
7. Finikiya43
8. Assur dövləti49
9. Midiya dövləti54
10. Əhəmənilər dövləti60
11. Parfiya dövləti.....65

QƏDİM TÜRKLƏR. QƏDİM ÇİN VƏ HİNDİSTAN

12. Qədim türklər.....	68
13. İskit dövlətləri.....	73
14. Böyük Hun dövləti	77
15. Qədim Çin	82
16. Qədim Hindistan	88

QƏDİM YUNANISTAN

17. Avropada ən qədim dövlət. Qədim yunan şəhər-dövlətləri.....	95
18. Yunanlar işğalçılara qarşı. Afina quldarlıq demokratiyası	102
19. Qədim Yunanıstan mədəniyyəti	108
20. Yunan şəhər-dövlətlərinin tənəzzülü. Makedoniya dövlətinin güclənməsi.....	114

QƏDİM ROMA

21. Qədim Roma respublikasının yaranması	121
22. Respublikanın sonu. Roma imperiyasının yaranması və süqutu.....	130
23. Qədim Roma mədəniyyəti.....	137
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	142

İBTİDAİ DÖVR

1. İBTİDAİ İCMA QURULUŞUNUN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

İbtidai insanlar, ulu icma, Daş dövrü, neandertal, “ağıllı insan”, ox və kaman, toxa əkinçiliyi

Siz bu tarixi öyrənərkən era, əsr, minillik kimi zaman ölçüləri ilə qarşılaşacaqsınız. 1 əsr 100 ilə bərabərdir. 10 əsr isə bir minillik deməkdir.

İlləri zaman oxu üzərində yerləşdirsək, 0-dan sağa sayılan rəqəmlər (illər) bizim eradır və o bizim bu günümüzdə qədər gəlib çatır.

Bizim hazırda istifadə etdiyimiz təqvimdə tarix rəvayətə görə, xristian dininin peyğəmbəri İsanın doğum günündən, yəni **miladdan*** başlayır. Ona görə də təqvimimiz miladi təqvim adlanır. İsa peyğəmbərin doğum tarixindən əvvəl baş verən hadisələrdən danışarkən “eradan əvvəl” (e.ə.), yaxud “miladdan əvvəl” ifadəsi işlədilir. Məsələn, e.ə. 75-ci ildən söhbət gedirsə, bu o deməkdir ki, hadisə İsa peyğəmbərin anadan olmasından 75 il əvvəl baş verib.

Mövcud olan hicri təqvim isə Məhəmməd peyğəmbərin öz tərəfdarları ilə birlikdə Mədinəyə (Yəsribə) hicrət etməsi (köçməsi) ilə bağlı yaranmışdır.

* **Milad** – İsanın anadan olduğu il

Azərbaycanda ən qədim insan izləri harda aşkar edilmişdi? Bu qədim insanlar nəyə qadir idilər?

Vulkanik şüşə

İbtidai icma quruluşu bəşər cəmiyyətinin inkişafının ilk mərhələsidir.

İbtidai icma quruluşu çox uzun tarixi dövrü əhatə etmişdir. Yer üzərində ən qədim insanların izləri Şərqi Afrika və Asiyada aşkar edilmişdir. İlk vaxtlar hələ xüsusi bacarıqları olmayan qədim insanlar təbiət hadisələri ilə, aclıq və soyuqla çətinliklə mübarizə aparırdılar. Bu dövrdə istifadə olunan əmək alətləri, əsasən, daşdan olduğuna görə həmin dövr Daş dövrü adlandırılır. Alimlər Daş dövründə yaşamış qədim insan skeletinin qalıqlarına əsasən onun xarici görkəminin necə olduğunu müəyyən etmişlər. Qədim Daş dövrü — **Paleolit*** insanları sadə işlər görür, meyvə və bitki yığırdılar. Torpağı ucu iti sivri daşla, ucu şiş ağaclarla qazaraq meyvə kökü və s. toplayırdılar. Onlar ilk zamanlar sürü halında (*“ulu icma”*) yaşayırdılar. Sərbəst danışa bilmirdilər, qırıq-qırıq səslərlə ünsiyyət yaradırdılar. Təhlükə zamanı qorxu bildirən səslər çıxararaq, bir-birini xəbərdar edir və ya köməyə çağırırdılar.

Dəyənək və sivri daşlar ən qədim insanların ilk əmək alətləri idi. *Yığıcılıq və ovçuluq* qədim insanların ilk məşğuliyyəti olmuşdur. Zaman keçdikcə insanlar daşdan və sümükdən əmək alətləri hazırlamışlar. Əmək aləti düzəltmək üçün müxtəlif növ daşlardan istifadə olunmurdu. Daha çox vulkanik şüşə,

* **Paleolit** — yunan sözü olub “paleos” — qədim, “litos” — daş deməkdir.

çaxmaqdaşı və əhəngdaşını seçirdilər, çünki bu növ daşlar zərbə nəticəsində asan parçalanır, iti yanları olan qəlpələr əmələ gəlirdi. Belə daşlardan əti parçalamaq, dəridən ayırmaq, ağacları yonmaq, yeri qazmaq və s. işlərdə istifadə olunurdu.

Odun əldə edilməsi. İlk zamanlar ibtidai insanlar təbiətdə rastlaşdıqları oddan qorxurdular. Şimşək çaxması, meşə yanğınları, vulkan püskürməsi onları dəhşətə gətirirdi, lakin sonralar insanlar gördülər ki, bu hadisələr zamanı yaranan od onları soyuqdan, yırtıcı heyvanlardan qoruyur.

Alt Paleolitdə insanlar, əsasən, meşə yanğınlarından istifadə edərək ocaq qalayır, onun ətrafına yığılırdılar. Meşə yanğını zamanı qaça bilməyən heyvanlar yanmış, qidaya ehtiyacı olan insanlar onların ətindən istifadə etmişlər. Bişmiş ətin dadlı olduğunu görən insanlar ovladıqları heyvanları bişirməyi öyrənmişlər. İnsanlar artıq odun faydasını bildikləri üçün onu sönməyə qoyurdular. Bunun üçün növbə ilə ocağın keşiyini çəkirdilər, çünki onlar hələ özləri od əldə etməyi bacarmırdılar.

Orta Paleolit dövründə insanlar (*neandertallar*) çaxmaqdaşını bir-birinə vurmaqla və quru ağac parçalarını uzun müddət bir-birinə sürtməklə süni yolla od əldə etməyə nail oldular.

*Ən qədim insanı
və onun həyat tərzini
təsvir edin.*

Süni yolla odun
əldə edilməsi

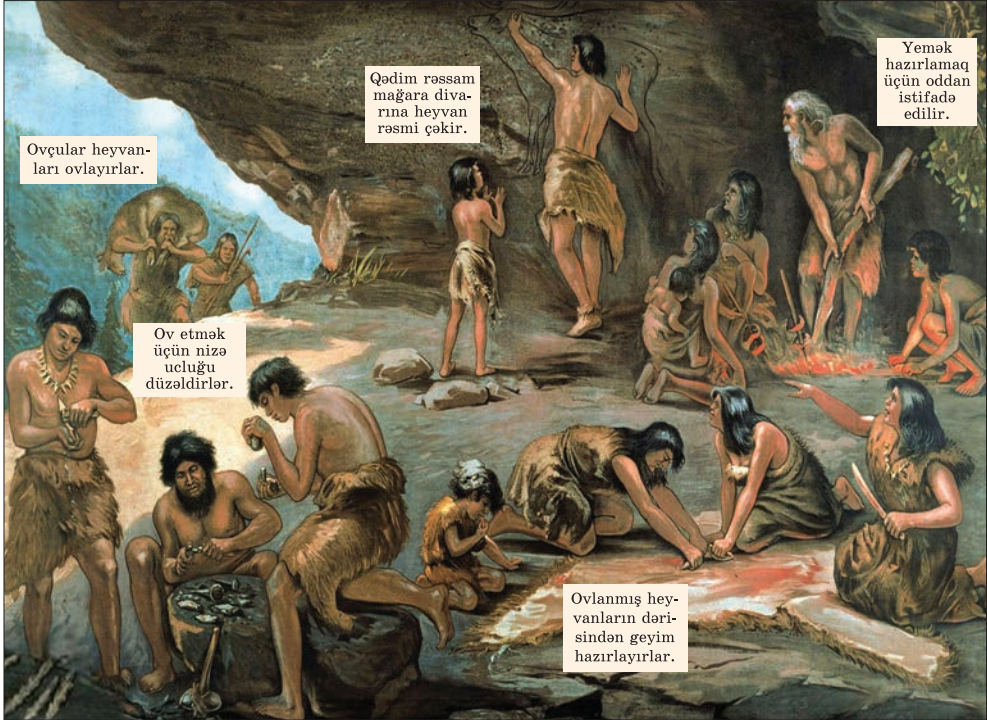
*Odun insan həyatında əhəmiyyəti-
ni izah edin.*

Paleolit
dövrünün insan
düşərgəsi

Neandertallar – bu insan tipinin qalıqları ilk dəfə Almaniya ərazisində Neandertal adlı yerdə tapıldığı üçün belə adlanır. Neandertallar insanabənzər varlıqlarla insan arasında keçid növ hesab edilir.

Qədim insanların təsərrüfat həyatı. “Ağıllı insan”lar (“*Homo sapiens*”) yeni əmək vərdisləri qazanır, əmək alətlərini təkmilləşdirirdilər. *Üst Paleolitdə bu insanlar arasında qəbilə icması* formalaşdı. Qəbilə qan qohumluğu əsasında yaranır, tədricən anaxaqanlıq meydana gəlirdi. Qəbilədə qadının rolu artırdı,

Ovçular heyvan-
ları ovlayırlar.

Ov etmək
üçün niza
uçluğu
düzəldirlər.

Qədim rəssam
mağara diva-
rına heyvan
rəsmi çəkir.

Yemək
hazırlamaq
üçün oddan
istifadə
edilir.

Ovlanmış hey-
vanların dəri-
sindən geyim
hazırlayırlar.

çünkü qadınlar odu qoruyur, meyvə, bitki toplayır, yemək hazırlayır, uşaqlara baxır və başqa işlər görürdülər.

Orta Daş dövründə (**Mezolit***) ovçuluqda yenilik oldu. Ox və kaman ixtira edildi. Bu ixtira qədim insanlara vəhşi heyvanlara yaxınlaşmadan onları ovlamaq imkanı yaratdı. İnsanlar qidaya olan ehtiyaclarını indi daha asanlıqla təmin edirdilər. Onlar iri heyvanları ovlayır, balalarını isə tutub xüsusi düzəldilmiş yerdə saxlayır, əhliləşdirirdilər. Beləliklə, ovçuluqdan maldarlıq yaranmağa başladı.

Toxumun yerə düşüb cücərdiyini görən qadınlar onu yumşaltdıqları torpaq sahələrinə səpir və yenidən məhsul alırdılar.

Əvvəllər taxıl əllə toplanırdı. Sonralar sünbülü biçmək üçün yeni əmək aləti — orağ yarandı. Orağ sümükdən hazırlanırdı. *Yeni Daş dövründə — Neolitdə** insanlar *əkinçilikdə toxa* alətindən istifadə edirdilər.

Ən qədim əkinçilərin ilk məskənləri daha əlverişli şəraitə malik olan Ön Asiya ərazisində olmuşdur. Burada arpa və buğda əkilirdi. Qida ehtiyatı, taxıl, ət, süd və s. məhsulları saxlamaq üçün onların qablara ehtiyacı var idi.

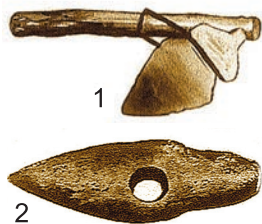
İnsanlar gilin odda bişərək bərkidiyini görüb, ondan gil qablar istehsal etməyə

Azərbaycanda Mezolit dövrünün izləri harada aşkar edilmişdir? Bu dövr insanları nəyə qadirdilər?

Maldarlığın necə yarandığını izah edin.

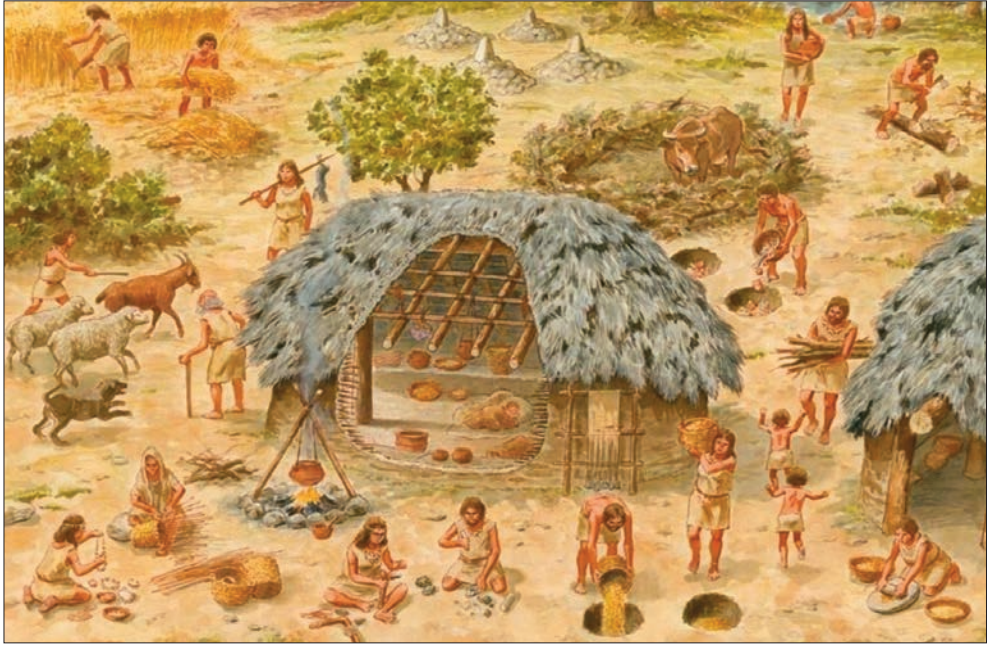

Daş və sümükdən hazırlanmış əmək alətləri:

1,2 – daş toxalar;
3 – sümük orağ

* **Mezolit** – yunan dilində “meros” – orta, “litos” – daş deməkdir.

* **Neolit** – yunan dilində “neo” – yeni, “litos” – daş deməkdir.

Neolit dövrünün yaşayış məskəni

Ən qədim dulusçu

başlamışlar. Bunlar ilk **dulusçuluq*** məmulatları idi.

Dulusçuluqdan başqa, dəriişləmə də insanların mühüm peşəsi olmuşdur.

Neolit dövründə parça toxumaq üçün sadə toxuculuq alətlərindən (sümük biz və iynələr) istifadə edilirdi. Beləliklə, tədricən qəbilə icmalarında sənətkarlığın müxtəlif sahələri meydana gəlir və formalaşırdı.

* **Dulusçuluq** — gil qabların düzəldilməsi sənəti

İbtidai icma quruluşunun dövrləri

4.	Dəmir dövrü	E.ə. 2-ci minilliyin sonu – 1-ci minillik
3.	Tunc dövrü	E.ə. 4-cü minilliyin 2-ci yarısı – 2-ci minilliyin sonları
2.	Eneolit dövrü (Mis-daş dövrü)	E.ə. 6–4-cü minilliyin 2-ci yarısı. Daş dövründən metal əsrinə keçid
1. 	c) Neolit (Yeni Daş dövrü)	E.ə. 8–6-cı minilliklər
	b) Mezolit (Orta Daş dövrü)	E.ə. 12–8-ci minilliklər
	a) Paleolit (Qədim Daş dövrü) <i>Üst Paleolit</i> <i>Orta Paleolit</i> <i>Alt Paleolit</i>	İlk insan tipinin yaranmasından e.ə. 12-ci minilliyə qədər davam etmişdir.

1. Daş dövrünün mərhələlərini müqayisə edin və nəticə çıxarın.
2. Ən qədim insan izlərinin harada aşkar olunduğunu müəyyən edin.
3. Qədim insanın ilk məşğuliyyətini müəyyənləşdirin.
4. İlk maldarlıq və əkinçiliyin necə formalaşdığını araşdırın və nəticə çıxarın.
5. Sənətkarlıq sahələrini sadalayın.

“Qədim insanın həyatının bir günü” adlı hekayə yazın.

2. İBTİDAİ İCMA QURULUŞUNUN DAĞILMASI

Tunc dövrü, mis, xış, qonşuluq icması, büt, tayfa

Tunc dövründə insan əməyinin məhsuldarlığını artıran səbəbləri müəyyən edin.

Metalın kəşf olunması. Xış əkinçiliyi. Eneolit dövründə insan ilk metalı (*misi*) kəşf etdi. Təbiətdə hər yerdə misə rast gəlinmirdi. Mis nisbətən yumşaq metal olduğundan ondan hazırlanan alətlərdən hər sahədə istifadə etmək mümkün olmurdu. Sonralar misə başqa qarışıqlar qatmaqla tunc alındı. Tuncdan hazırlanan alətlər mis alətlərə nisbətən daha möhkəm olurdu. İbtidai insan metaldan yalnız əmək alətləri deyil, müxtəlif məişət avadanlığı silahlar və bəzək əşyaları da hazırlaya bilirdi.

Tunc dövrünə aid əşyalar

Tunc dövründə insan xış alətini icad etdi. Xış ağacdən hazırlanırdı. Bununla da *xış əkinçiliyi* yarandı. Bu alətlə daha geniş torpaq sahələri şumlanır, bol məhsul yetişdirilirdi. Metal emalı və xış əkinçiliyi insanların əməyini daha da məhsuldar etdi. Bu ağır işlərlə kişilər məşğul olurdular. Ona görə də kişilərin nüfuzu getdikcə artdı. Əkin sahələri genişlənir, mal-qaranın sayı artırdı. Tədricən əkinçilik maldarlıqdan ayrıldı. Əkinçi və maldar icmalar formalaşdı. Bu, böyük ictimai əmək bölgüsü idi. Əkinçilər və maldarlar öz məhsullarını bir-biri ilə və sənətkarlıq məhsulları ilə dəyişirdilər. Sənətkarlıq inkişaf edirdi. Əkinçilər və maldarlar arasından sənətkarlar ayrıldı.

İnsanlar uzun müddət qəbilə icması halında yaşadılar. Onlar birlikdə işləyir, topladıqları məhsulu bərabər bölürdülər. İcma üzvlərinin sayı artdıqca təsərrüfat da genişlənirdi. Təsərrüfatı idarə etmək daha asan olsun deyə torpaq və mal-qara ayrı-ayrı ailələr arasında bölündü. Qonşuluq icması yarandı. Əldə olunan məhsul ayrı-ayrı ailələrin özünə məxsus olurdu.

Dulusçular sadə gil qablarla yanaşı, na-xışlı və boyalı qablar da hazırlayırdılar. Metal əridilərək qəliblərə tökülür, silahlar, bəzək əşyaları və məişətdə istifadə edilən qablar hazırlanırdı. Toxuculuq, dərişləmə də inkişaf edirdi.

Sənətkarlığın inkişafı Ön Asiya, Qədim Şərq, Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan tayfa-

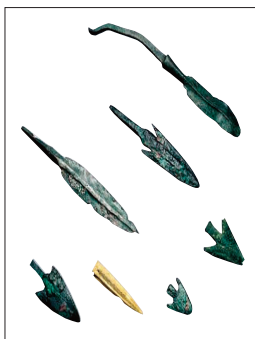
Tunc dövrünə xas olan xüsusiyyətləri izah edin.

Qəbilə icmasının qonşuluq icmasından fərqi nə idi?

Tunc dövründə sosial bərabərsizliyin necə yarandığını izah edin.

Tunc dövrünə aid ox ucluqları

ları arasında iqtisadi-mədəni əlaqələrin yaranmasına təkan verdi.

Tayfaların idarə olunması. Bərabərsizliyin yaranması. Bir yaşayış məskənində yerləşən bir neçə qohum qəbilə *tayfa* yaradırdı. Onların adət-ənənəsi eyni idi. Eyni mədəniyyətin daşıyıcıları idilər. Bir dildə danışırıdılar.

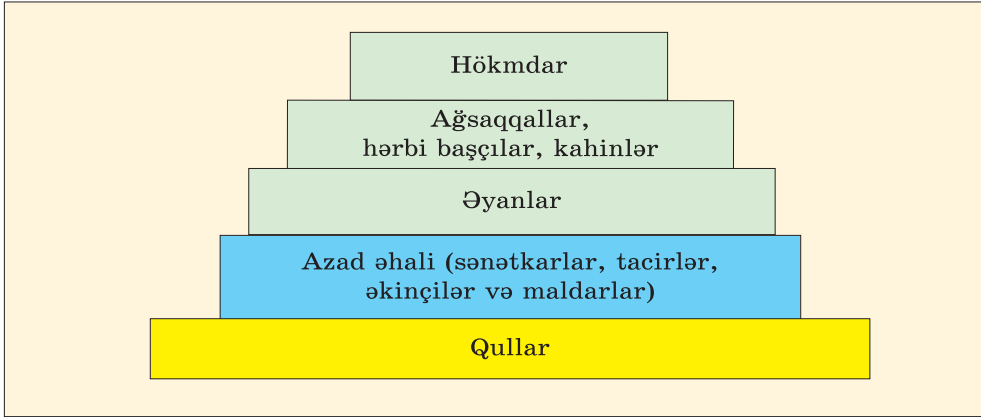
Tədricən qüvvətli tayfalar qohum və zəif tayfaları öz ətrafında birləşdirirdi. Son Tunc — İlk Dəmir dövründə tayfa başçıları tədricən varlanmağa başladılar. Onlar geniş məhsuldar torpaqları ələ keçirir, yaşayış yerlərinin ətrafını möhkəm qala divarları ilə hasarlayır və keşikçi dəstələri yaradırdılar.

Son Tunc — İlk Dəmir dövründə tayfa başçıları, ağsaqqallar, hərbi rəhbərlər və **kahinlər*** varlandıqca, cəmiyyətdə sosial bərabərsizlik yarandı. Varlılar — əyanlar, kasıblar — icmaçı kəndlilər, qullar meydana gəldi. Beləliklə, ibtidai icma quruluşu dağıldı, dövlət formalaşdı. Tayfa başçıları tədricən hökmdara çevrildi. Bəzi məsələlərin həllində onlar ağsaqqalları və hərbi başçıları toplayır, lakin son qərarı özləri verirdilər.

Dəmir əmək alətləri və mizraq ucu

* **Kahin** — dini mərasimləri icra edən şəxs

Son Tunc və İlk Dəmir dövründə sosial təbəqələşmə

Dövlətin əlamətləri. Hökmdar dövlətin başında dururdu. Hökmdara tabe olan tayfaların yaşadığı ərazilər *dövlətin ərazisi* idi. Qədim dövlətlər çox zaman daha iri yaşayış mərkəzlərində formalaşır və qala-şəhər onun *paytaxtına* çevrilirdi. Dövlətin *ordusu* yaranırdı. Ordu piyada və atlılardan ibarət olurdu.

Dövlətin bütün sərvəti—pulu, daş-qaşı və s. qiymətli əşyaları *xəzinədə* toplanırdı. Alınan vergilər də xəzinəyə daxil olurdu.

Yazı. Dövlət yarandığı dövrdə *yazı* meydana gəldi. İctimai binaların, müdafiə qalalarının və divarlarının tikilməsində, piramidaların qurulmasında hesablamalar yazı ilə aparılırdı. Müqavilələrin bağlanması yazıdan istifadə olunurdu. Dövlətin ərazisində yaşayan kəndlilər siyahıya alırdılar. Hər bir kəndlinin torpağı, malqarası, meyvə ağacı və ya borcu qeydə alınır. Yazını papirus qamışından ha-

Gil lövhə üzərində
qədim yazı

*Tunc dövründə
qədim əhalinin
dini görüşlərini
şərh edin.*

Qədim kurqan

zırlanan lövhələr, gil lövhələr, daş, dəri və s. materiallar üzərində yazırdılar.

Din. İbtidai insanların təsərrüfat həyatı ilə bağlı dini görüşləri formalaşırdı. Ovçular uğurlu ov üçün, əkinçilər günəşin çıxması və yağışın yağması üçün **fövqəltəbii*** qüvvələrə dua edirdilər. İnsanlar fəvqəltəbii qüvvələrin *bütlərini* düzəldir və bu bütlərə sitayiş edirdilər.

İbtidai insanlar elə düşünürdülər ki, ölümdən sonra da həyat davam edir. Ona görə də ölünü dəfn edərkən, onun yanına müxtəlif bəzək, məişət əşyaları və silahlar qoyurdular.

Ölülər müxtəlif cür dəfn olunurdu. Qəbir abidələri də müxtəlif olurdu. Hökmdar hakimiyyətinin böyüklüyünü göstərmək üçün müxtəlif abidələr tikilir, qayalar çapıaraq **sərdabələr*** hazırlanırdı. Tayfa başçıları və varlı adamların qəbri üzərində **kurqanlar*** qurulurdu. Ölülər **daş qutu*** və torpaq qəbirlərdə dəfn edilirdi.

* **Fövqəltəbii** — varlığı isbat olunmayan, dini, əfsanəvi anlayış

* **Sərdabə** — qaya altında yonulmuş qəbir

* **Kurqan** — torpaq təpə

* **Daş qutu** — dörd tərəfi və üzəri sal daşlardan ibarət olan qəbir

1. Metaldan istifadə olunması cəmiyyətdə hansı dəyişiklikləri yaratdı? İzah edin.
2. Dulusçuluqda qazanılan uğurları şərh edin.
3. Hərbi dəstə və keşikçilərin nə üçün lazım olduğunu izah edin.
4. Yazının meydana gəlməsinin mahiyyətini izah edin.
5. İbtidai icma quruluşunda qəbir abidələrini fərqləndirin.

Dövlətin əlamətlərini əks etdirən sxemi yerinə yetirin.

QƏDİM MİSİR VƏ ÖN ASIYA

3. QƏDİM MİSİR DÖVLƏTİ

Nil, damba, şaduf, nom, firon, çati, “canlı ölümlər”

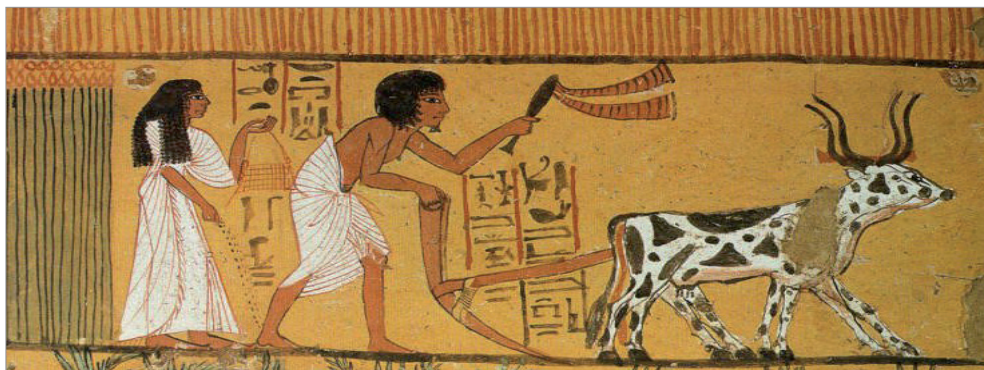
*Qədim Misirin
coğrafi mövqeyini
təsvir edin.*

İbtidai icma quruluşu dağıldı. İnsanlar arasında bərabərsizlik formalaşdı. İlk dövlətlər yarandı. Bu dövlətlərdən biri qədim Misir dövləti idi.

Misirin coğrafi mövqeyi. Misir Afrikanın şimal-şərqində yerləşir. Bu ölkənin ərazisindən dünyada ən uzun çaylardan biri olan *Nil çayı* keçir. Qədim misirlilər Nili “*Böyük çay*” da adlandırmışlar. Nil çayı Aralıq dənizinə tökülür.

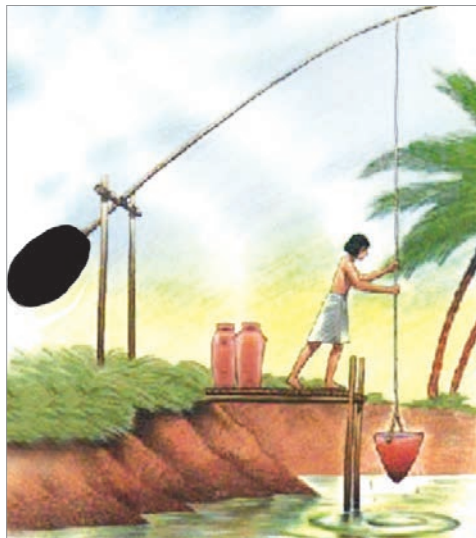
Misirin coğrafi mövqeyi ticarət üçün çox əlverişli idi. Misirlilər bir çox ölkələrlə quru və su yolları vasitəsilə əlaqə saxlayırdı. Dağlıq ərazidən müxtəlif növ tikinti daşları və qiymətli daşlar (zümrüd, firuzə və s.) əldə edilirdi.

Nil daşqınları. Nil çayı yaz fəslində daha da şarq öz məcrasından (axarından) çıxırdı.

Qədim Misirdə torpağın əkilməsi

Çay sularının gətirdiyi mineral maddələrlə zəngin olan lil vadidə çöküntü təbəqəsi yaradırdı. Nilin gətirdiyi lilli qara torpaq asanlıqla şumlanırdı. Beləliklə, Nil vadisindəki torpaqlar əkinçilik üçün çox münbit və məhsuldar olurdu. Ona görə də qədim misirlilər öz ölkələrini “*Qara torpaq*” adlandırırdılar. Vadidə əhalinin məskunlaşdığı məntəqələri və əkilən torpaq sahələrini daşqından qorumaq məqsədilə Nil sahili boyunca *damba* deyilən bəndlər tikilirdi. Bəndlər təpə formasında olur və doğranmış qamış qatılan gildən qurulurdu.

Şaduf

Misirdə süni suvarma inkişaf etmişdi. Hündürdə yerləşən tarlalara, bağlara su vermək üçün **şadufdan*** istifadə olunurdu.

Nil vadisində müxtəlif növ bitkilər bitirdi. Bunlardan ən əhəmiyyətli papirus qamışı idi. Qədim misirlilər papirus qamışından kiçik lövhələr kəsir və bu lövhələrin üzərinə yazı yazırdılar.

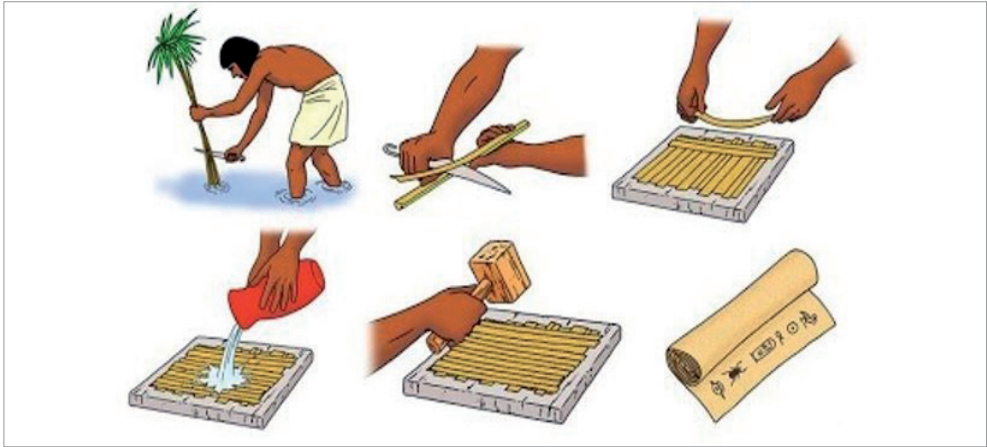
Qədim Misirdə dövlətlərin yaranması. Nil vadisində əkinçi və maldar tayfalar məskunlaşmışdı. Bu tayfalar öz aralarında birləşərək böyük birliklər yaradır və geniş torpaq sahələri ələ keçirirdilər. Onlar “**nom**”^{*} adlanırdı.

*Vahid Misir
dövlətinin yaran-
dığı şəraiti təsvir
edin.*

* **Şaduf** — torpağa basdırılmış dirəkdən və hərəkət edən şüvüldən (düz uzun çubuq) ibarət idi. Onun bir ucuna daş, o birinə dəri tuluq bağlanırdı.

* **Nom** — yunanca “vilayət” deməkdir.

Papirus lövhələrinin hazırlanması

Yuxarı Misir
padşahının tacı

Aşağı Misir padşa-
hının tacı

Vahid Misir
dövləti hökm-
darının tacı

İlk vaxtlar nomların sayı çox idi. Nomların mərkəzi müdafiə divarları ilə əhatə olunurdu. Hökmdara, əyanlara məxsus saraylar, baş tanrının məbədi burada yerləşirdi. Hər bir nomun öz hökmdarı, özünəməxsus dini və tanrıları vardı.

Nomlar arasında daim rəqabət gedirdi. Hər nomun hökmdarı istəyirdi ki, zəif nomları özünə tabe etsin. Nomlar birləşdikcə onların sayı azaldı və e.ə. 4-cü minilliyin 2-ci yarısında iki müstəqil padşahlıq — *Yuxarı Misir* və *Aşağı Misir* yarandı. Hakimiyyət rəmzi olaraq Yuxarı Misir hökmdarı ağ tac, Aşağı Misir hökmdarı qırmızı tac qəbul etmişdi. Bu iki padşahlıq arasında uzun müddət vahid Misir dövləti yaratmaq uğrunda mübarizə gedirdi. E.ə. 4-cü minilliyin sonunda bu mübarizə iqtisadi və hərbi cəhətdən daha güclü olan Yuxarı Misirin qələbəsi ilə başa çatdı. Vahid Misir dövləti yarandı. Bu dövlət

QƏDİM MİSİR

Çati hansı işləri idarə edirdi?

Qədim Misir dövlətində idarə etmə. Şərh edin.

tin paytaxtı *Memfis* idi. *E.ə. 2-ci minillikdə* dövlətin paytaxtı *Fiv* olmuşdur.

Misirdə sənətin müxtəlif sahələri — dulusçuluq, metalışləmə, zərgərlik, toxuculuq, daşışləmə, sümükişləmə və s. yaxşı inkişaf etmişdi. Misirin ticarət karvanları uzaq Ön Asiya ölkələrinə qədər gedirdi.

Gəmiçiliyin inkişafı ticarətin daha da genişlənməsinə səbəb olmuşdu. Bu işdə Nil çayının mühüm rolu vardı.

Fironlar. Misir dövlətinin hökmdarı *firon* adlanırdı. Ölkədə aparılan hər bir mühüm hərbi, dini və inşaat tədbirləri fironun adından həyata keçirilirdi. Fironun ən yaxın köməkçisi olan ali məmur *çati* adlanırdı. Adətən, firon bu vəzifəyə öz övladlarını təyin edirdi. Çati ölkənin təsərrüfat həyatını və məhkəmə orqanlarını idarə edirdi. Fironun dəftərxanası və dövlət xəzinəsi çatinin əlində idi.

Qədim Misirin piyada ordusu vardı. Əsgərlər ox, yay, qısa xəncər və başqa silahlarla silahlandırılırdı.

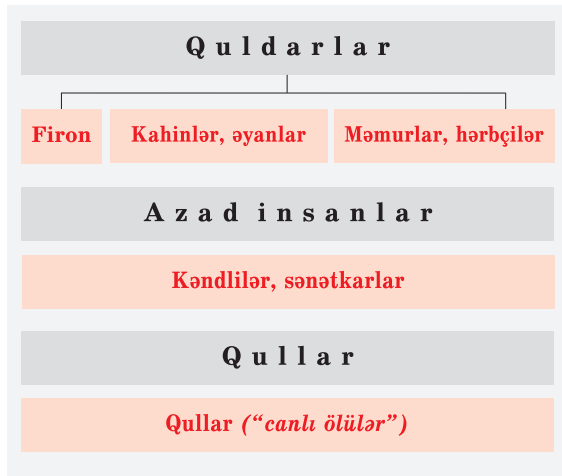
Qədim Misir dövlətində kahinlər çox böyük nüfuza malik idilər. Onlar fironu yer üzünün tanrısı, “*Günəş oğlu*” adlandırırdılar. Fironu müqəddəsləşdirib ona sitayiş edirdilər. Fironları dəfn etmək üçün piramida formasında **ehramlar*** tikilirdi.

Misirdə sosial təbəqələr. Misirdə əhali müxtəlif təbəqələrə bölünmüşdü: birinci təbəqəni varlı əyanlar, kahinlər, varlı icma üzvlə-

* **Ehram** — fironların iri daşlardan qurulmuş nəhəng məqbərəsi

ri təşkil edirdilər. İkinci təbəqəyə əkinçi icmaların azad üzvləri daxil idi. Sənətkarlar azad insanlar idi. Əkinçilər və maldarlar “*kişiklər*” adlanırdı. Üçüncü təbəqə isə qullardan ibarət idi. Qədim Misirdə müharibə zamanı tutulan əsirlər kölə — qul halına salınırdı. Onları “*canlı ölümlər*” adlandıırırdılar. Qul əməyindən dövlət və məbəəd təsərrüfatında, əyanların malikanələrində istifadə edirdi. Qulun sahibi onu döyə, sata və hətta öldürə də bilərdi.

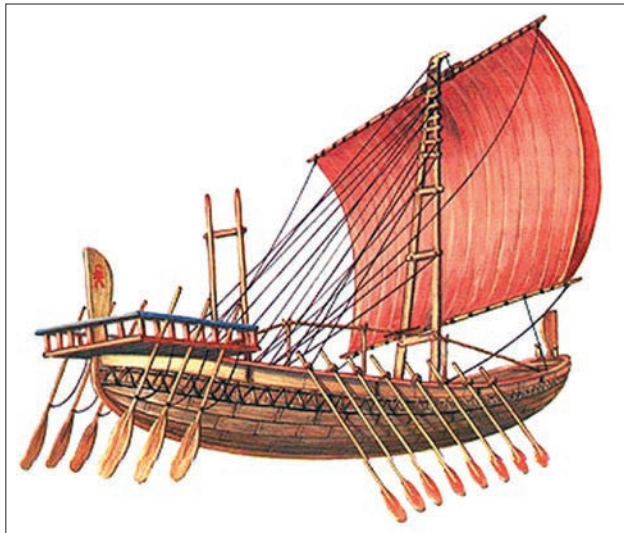
Fironların hərbi yürüşləri. Firon *I Tutmos* hakimiyyətə gəldiyi zamandan işğalçılıq

Qədim Misirdə
sosial təbəqələr

*Qədim Misirdə
sosial təbəqələşməni təsvir edin.*

Qədim Misir gəmisi

Qədim Misir
ordusunun piyada
döyüşçüləri

Misirin qonşu ölkələrlə münasibəti necə idi?

müharibələrini genişləndirməyə başladı. I Tutmos Aralıq dənizinin şərq sahilindəki dövlətlərə yürüş etmiş, Fərat çayına kimi gəlib çatmışdı.

Daha sonra Misiri idarə edən *III Tutmosun* hakimiyyəti dövründə Ön Asiya ölkələrini firona tabe olan canişinlər idarə edirdilər. Qonşu ölkələrlə geniş əlaqələr saxlanılırdı. Nubiya dan Misirə qızıl, Suriya, Fələstindən mis, Babilistan və Finikiyadan tikinti üçün ağac gətirilirdi.

Firon *II Ramzes* Misirin yeni genişmiqyaslı işğalçı yürüşlərinə başladı. E.ə. XIII əsrin əvvəllərində II Ramzes *het* tayfalarını məğlub etdi və onlarla sülh bağladı. Fələstin, Finikiya və Suriyanın cənubu yenidən Misirin hakimiyyəti altına keçdi.

II Ramzes ölkədə quruculuq işləri həyata keçirməyə başladı. O, Misirdə və Nubiyada

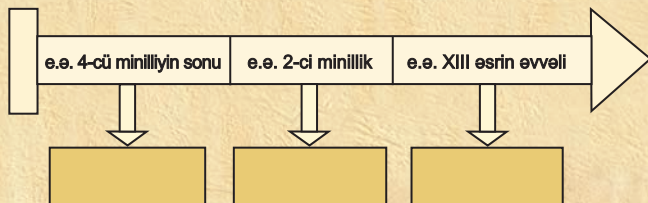

Firon II Ramzes və həyat yoldaşı (*Nubiya*)

böyük sərdabələr, saraylar və məbədlər tikdir-mişdi. Nubiyada qaya içərisində oyulmuş mə-bədin önündə II Ramzesin 24 metrlik heykəli qoyulmuşdu. Onun vəfatından sonra Misirin mövqeyi Ön Asiyada zəiflədi.

1. Nil daşqınlarının Misir üçün əhəmiyyətini izah edin.
2. Nomların və vahid dövlətin mövcud olma-sının mahiyyətini izah edin.
3. Misir padşahlığında fironun mövqeyini təsvir edin.
4. Qulların sayının artmasının səbəbini izah edin.
5. “Kiçiklər” və qulların vəziyyətini müqayisə edin.
6. II Ramzesin apardığı quruculuq işlərini müəyyən edin.
7. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisə-ləri müəyyən edin.

Misir fironları və onların yürüşləri haqqında təqdi-mat hazırlayın.

4. QƏDİM MİSİRDƏ MƏDƏNİYYƏT

Piramidalar, Sfinks, heroqliflər, su və günəş saati

*Misirlilərin dini
görüşlərini şərh edin.*

Din. Qədim misirlilər Günəşə, Aya, Nil çayına, heyvanlara və müxtəlif əşyalara sitayiş edirdilər.

Tanrılar heyvan, yaxud quşbaşlı insan görkəmində təsvir olunurdu.

Piramidalar. Qədim Misirdə fironun şəxsiyyəti ilahiləşdirilmişdi. Ona yer üzünün tanrısı kimi sitayiş olunur və itaət edilirdi.

Fironun qeyri-adi qüdrətə malik olmasını göstərmək üçün piramidalar tikilirdi. Yaşı min illərlə ölçülən piramidalar müasir dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. İlk piramida firon *Coserə* məxsus idi. Onun hündürlüyü

Misir tanrıları

60 metrdir. Ən hündür piramida isə firon *Xeopsun* şərəfinə inşa edilmişdi. Bu piramidanın hündürlüyü 147 metrdir. Misir piramidalarının daşları yüngül əhəngdaşlarından yonulurdu. Ona görə də onları yüksəkliklərə qaldırmaq nisbətən asan idi. Piramidalarla yanaşı, burada qayadan yonulmuş 20 metr hündürlüyündə olan böyük **Sfinks*** heykəli də indiyədək qalmışdır. Qədim misirlilər Sfinksi “*dəhşətlər atası*” adlandırırdılar.

I Tutmosdan başlayaraq fironları artıq piramidalarda deyil, gizli sərdabələrdə dəfn edirdilər.

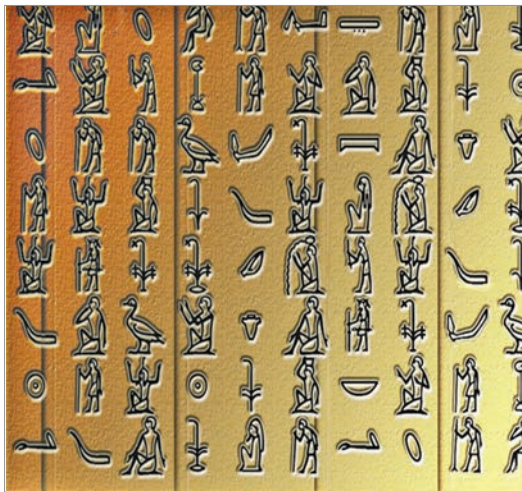

Misir piramidaları haqqında araşdırma aparın.

Xeopsun piramidası və Sfinks (*Misir, Giza. Müasir şəkil*)

* **Sfinks** — insanbaşı, aslanbədənli əfsanəvi varlıq

Qədim Misir yazısı

Misirdə yaranan əfsanələrin mövzunu müəyyənləşdirin.

Tutanhamona aid maska

Yazı. E.ə. 4-cü minilliyin sonunda qədim Misir yazısı meydana gəlmişdi. Bu, şəkli yazı idi. Misirdə *heroqliflər* yarandı. Heroqliflər “*müqəddəs işarələr*” adlandırılırdı. İşarələrin sayı 700–750-yə çatırdı. Heroqliflər daş, ağac, dəri, papirus lövhələr üzərində yazılırdı.

Əfsanələr. Qədim misirlilərin şifahi xalq yaradıcılığında əfsanələr mühüm yer tutur. Əfsanələr qədim misir-

lilərin həyat və məişətindən bəhs edir, tanrı və fironların qüdrətinin sarsılmaz olduğunu təbliğ edirdi.

Dünyanın yaranması haqqında Misir əfsanəsində Günəş tanrısı *Ra* dünyanın yaradıcısı hesab edilirdi. Əfsanəyə görə, səmanı, yeri, bitki və heyvanları Ra yaratmışdır.

İncəsənət. Misir incəsənəti, əsasən, firon hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edirdi. Tanrıların və fironların şərəfinə əzəmətli məbədlər, saraylar, piramidalar tikilir, heykəllər qoyulurdu. Məbədlərin divarlarında ilahiləşdirilmiş fironların həyatı və göstərdikləri qəhrəmanlıqlar təsvir olunurdu.

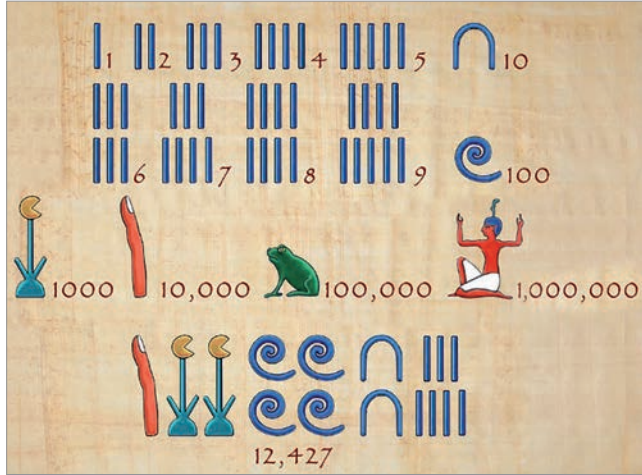
Misirlilər qayanı çapıb sərdabələr düzəldirdilər. Bu sərdabələr çoxsaylı otaqlardan ibarət olurdu. Orada tan-

rıları və fironları əks etdirən müxtəlif abidələr qoyulurdu. Bu cəhətdən firon *Tutanhamonun* sərdabəsi öz zənginliyi ilə seçilir.

Elm. Misirlilər hesab və həndəsə sahəsində biliklərə malik idilər. Onlar dəqiq riyazi hesablamalarla tikinti işləri aparırdılar. Misirlilər *onluq hesablama sistemini* — 1, 10, 100, 1000, 10000, 100000-ni yaratmışdılar. Hətta milyonu bildiren işarə də var idi. Bu işarə təəccüb-dən əllərini yuxarı qaldırmış insan təsviri şəklində verilirdi. Misirlilər düzbucağın, üçbucağın, trapesiya və dairənin sahəsini hesablaya bilirdilər. *Astronomiya* sahəsində müəyyən elmi təsəvvürlər var idi. Misir alimləri planeti ulduzdan fərqləndirir, ulduzların xəritəsini çəkə bilirdilər. Misirlilər *su və günəş saati* ixtira etmişdilər. Onlar *təqvim* yaradıb ili 12 aya, gecə və gündüzü 24 saata bölmüşdülər. Təqvimdə hər ay 30 gündən ibarət idi. İlin sonuna 5 gün əlavə edirdilər. Bu hesabla bir il 365 gündən ibarət idi.

Misirlilərin elm sahəsində qazandığı uğurları dəyərləndirin.

Qədim Misir rəqəmləri

Qədim misirlilərin ulduz təqvimi

Tuncdan düzəldilmiş cərrahiyyə alətləri

Misirdə təbabət də inkişaf etmişdi. Diş, göz və başqa xəstəliklər müalicə olunurdu. Xəstələr üzərində sadə cərrahiyyə əməliyyatları da aparılırdı.

1. Piramidaların tikilməsinin səbəblərini izah edin.
2. Qədim Misirdəki yazını müasir yazı ilə müqayisə edin.
3. Qədim Misir incəsənəti ilə Azərbaycan incəsənəti arasında oxşar və fərqli cəhətləri izah edin.
4. Qədim misirlilərin astronomiya, hesab və həndəsə sahəsində biliklərini müasir biliklərlə müqayisə edin.
5. Qədim misirlilər dünya mədəniyyəti xəzinəsinə nələr bəxş etmişlər?

“Gizaya səyahət” adlı esse yazın.

5. QƏDİM ŞUMERLİLƏR

Mesopotamiya, Şumer, ensi (luqal), mixi yazı, zikkurat

Mesopotamiyanın təbiəti və əhalisi. Qədimdə *Dəclə və Fərat çayları* arasındakı düzənlik *Mesopotamiya* adlanırdı. Mesopotamiya yunan dilində **“İkiçayarası”** deməkdir. Bu ərazi münbit və məhsuldar torpaqlara malik idi. Türkdilli xalq olan şumerlilər e.ə. 7–6-cı minilliklərdə Mərkəzi Asiya və Altay dağlarının ətəklərindən gələrək burada məskən salmışdılar.

Şəhər-dövlətlər. Şumerlilər Mesopotamiyanın cənub hissəsində yaşadığına görə bura “Şumer ölkəsi” adlanırdı. Burada e.ə. 4-cü minilliyin sonu — 3-cü minilliyin əvvəllərində **Ur, Uruk, Kiş, Eredü, Laqaş, Umma, Nippur** və digər Şumer şəhər-dövlətləri meydana gəlmişdi.

Erkən Şumer şəhər-dövlətləri **“en”** adlanan kahin tərəfindən idarə olunurdu. O, şəhər-dövlətlərə və məbəəd işlərinə, ölkənin təsərrüfat həyatına, suvarma kanallarının çəkilməsinə, hərbi işlərə rəhbərlik edirdi.

Tədricən Şumer şəhər-dövlətlərində hökmdar meydana gəldi. O, **“ensi”**, yaxud **“luqal”** adlanırdı.

Mədəniyyət. Mesopotamiyada da ən qədim yazı **şekli** yazı idi. Şumerlilər e.ə. 3-cü minilliyin əvvəllərində *mixi* (mıx formalı olduğu üçün) işarələrdən ibarət yazı növünü yaratdılar. Mixi yazını

Şumer ölkəsi və onun idarə olunmasını təsvir edin.

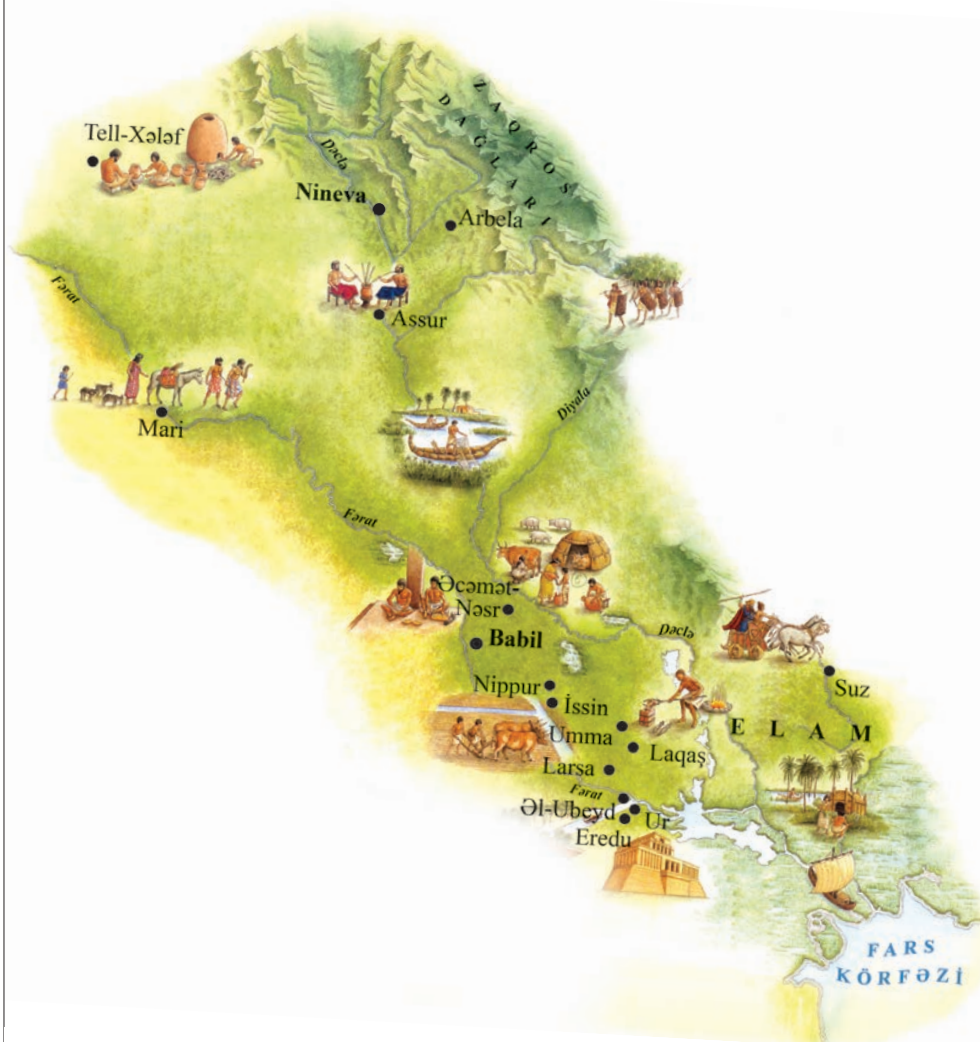

Şumer mədəniyyətinin uğurlarını dəyərləndirin.

Mixi yazı

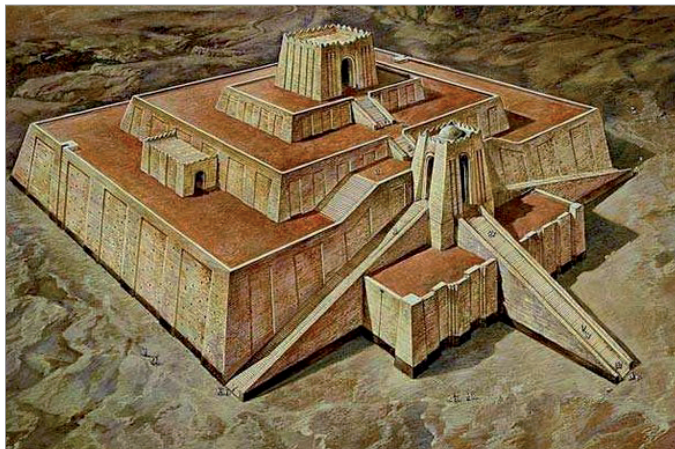
QƏDİM MESOPOTAMIYA

- Vadilər
- Şəhərlər

sonralar şimalda yaşayan akkadlar, babillər və assurlar da mənimsədilər.

Şumerlilər sənətin müxtəlif sahələri ilə məşğul olurdular. Onların arasında dulusçuluq sənəti və memarlıq yaxşı inkişaf etmişdi. Mesopotamiya memarlığına xas olan *zikkurat* 3, 5, 7 mərtəbədən ibarət pilləli məbədlər idi. Zikkuratın yuxarı qatında kiçik ibadətqah yerləşirdi. Zikkuratdan səma cisimlərini müşahidə etmək üçün rəsədxana kimi də istifadə olunurdu. Memarlar əzəmətli, gözəl məbəd və saraylar tikməyi bacarırdılar. İnşaatda çiy

Zikkurat

Zikkuratların məhiyyətini dəyərləndirin.

E.ə. 3-cü minillikdə Şumerdə istifadə olunan qədim oyun
(Müasir dama oyununun ilkin nümunəsi)

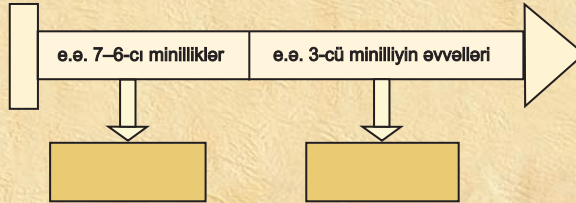
Şumer incəsənətinin izlərini harada görürsünüz?

kərpicdən istifadə olunurdu. Məbədlər təpələr üzərində tikilirdi. Məbəd divarları müxtəlif təsvirlərlə bəzədilirdi. Daş və mərmerdən heykəlciklər yonulurdu. Mesopotamiyada zərgərlik, silahqayırma və başqa sənət sahələri də inkişaf etmişdi. Sənətkarlar müxtəlif daşlardan möhürlər hazırlayırdılar. Bu möhürlərin üzərində insan, heyvan şəkilləri təsvir edilirdi. Şumerdə dama oyununun ilkin nümunəsi olan oyun lövhəsi də yaradılmışdı.

Şumerlilər maraqlı məzmunla malik olan əfsanələr, rəvayətlər yaratmışlar. Bu rəvayətlərdə dünyanın və insanın yaranmasından, eləcə də tanrılardan bəhs olunur.

1. Cənubi Mesopotamiyadakı Şumer şəhər-dövlətlərini xəritədə göstərin.
2. Mesopotamiyada və Misirdə yazı. Müqayisə edin.
3. Zikkuratın hansı məqsədlərlə inşa edildiyini müəyyən edin.
4. Şumer və Misir memarlığının xüsusiyyətləri haqqında danışın.
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

Şumer mədəniyyəti haqqında təqdimat hazırlayın.

6. BABİL DÖVLƏTİ

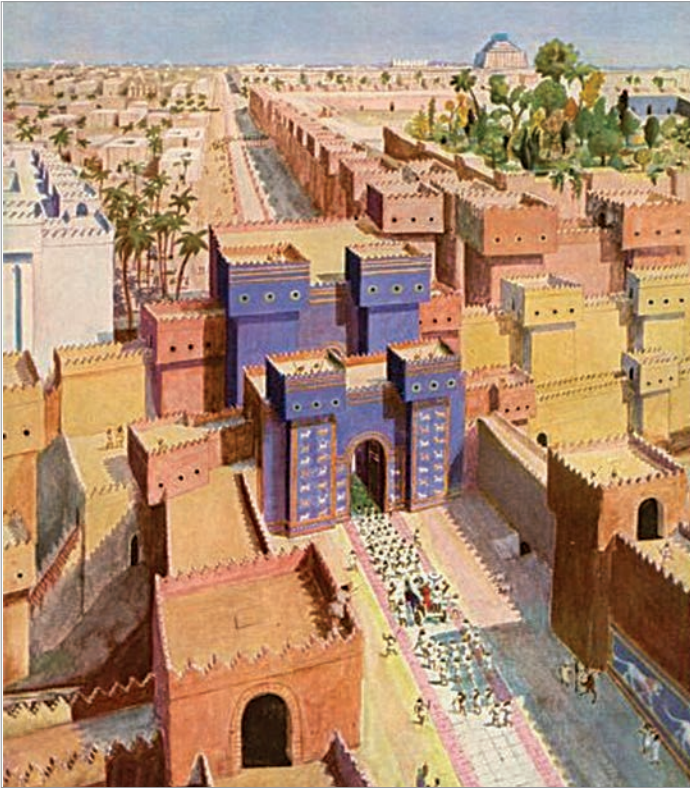

Babil, Hammurapi, qanun, Babil qülləsi

Babil dövlətinin meydana gəlməsi. Babil şəhəri Dəclə və Fərat çaylarının bir-birinə yaxınlaşdığı, su və karvan yollarının birləşdiyi ərazidə yerləşirdi. Belə əlverişli mövqedə yerləşdiyi üçün Babil inkişaf edərək ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. E.ə. 2-ci minilliyin əvvəllərində şəhər ətrafındakı ərazilər birləşdirilərək Qədim Babil dövləti yaradıldı. Qədim

Müasir xəritədə Babilin yerləşdiyi məkanı müəyyən edin.

Babil şəhəri

Hammurapi
(tunc büst)

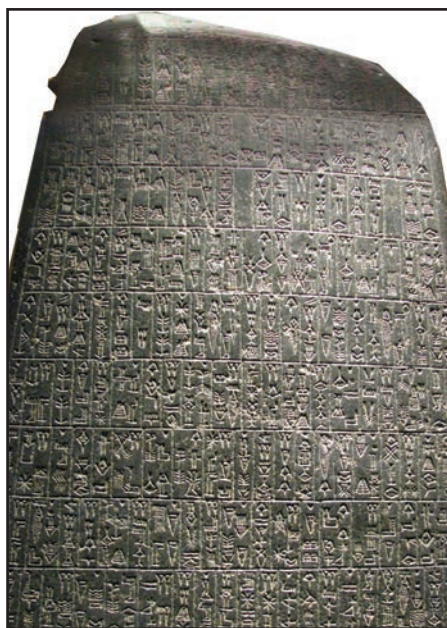
yunan müəllifləri öz əsərlərində Babili *Vavilon* adlandırmışlar.

Hammurapi və onun qanunları. Qədim Babil dövlətinin ən qüdrətli hökmdarı *Hammurapi* olmuşdur.

Hammurapi kanalların, yolların çəkilməsinə, yeni binaların tikilməsinə, əkin sahələrinin genişləndirilməsinə, bağçılığın, maldarlığın, sənətkarlıq və ticarətin inkişafına böyük diqqət yetirirdi. O, bütün ölkə üçün *vahid qanunlar toplusu* tərtib etmişdi. *Bu qanunlar* qara **bazalt*** daş üzərinə həkk olunmuşdu.

*Günəş tanrısı qanunları
Hammurapiyə təqdim edir.*

Hammurapi qanunları

* **Bazalt** — bərk vulkanik süxur

Qanunlarda borc və faiz, ticarət, torpaq, cinayət və s. məsələlərə aid maddələr var idi.

Hammurapi qanunlarında Qədim Babilə quldarlar, qullar, azad adamlar və hərbcilərdən bəhs olunur. Qanunların bütün maddələri quldarların mənafeyini müdafiə edirdi. Qanunlar qulla azad adam arasında kəskin fərq qoyurdu. Borc və faizi vaxtında ödəyə bilməyən azad adam qula çevrilirdi.

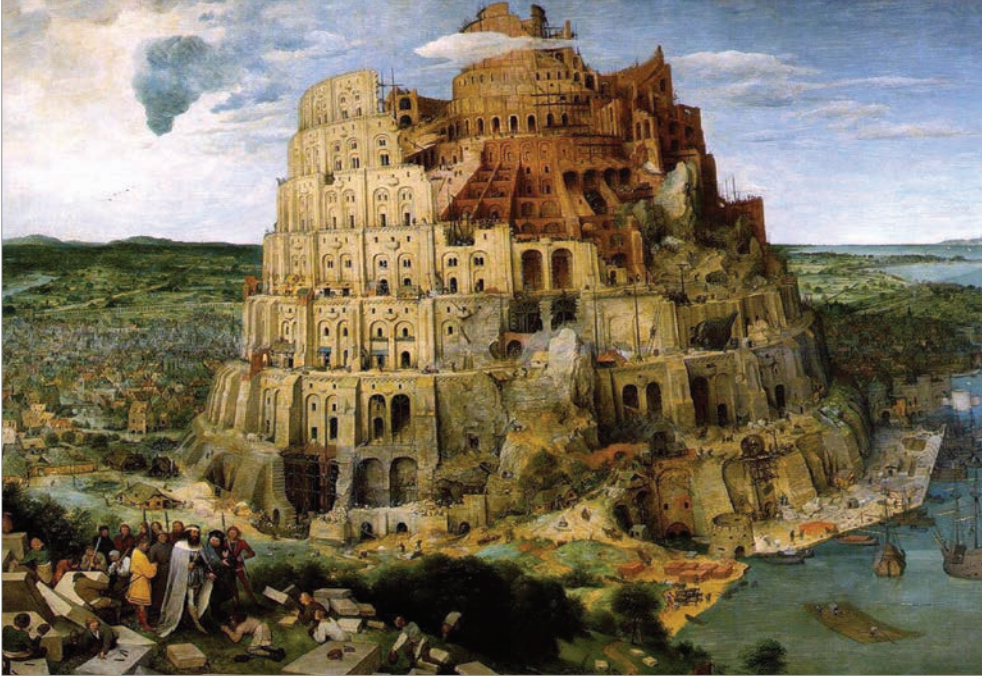
Hammurapi qanunlarına görə, qul övladları anadangəlmə kölə hesab edilirdi. Qulun ailə üzvləri və əmlakı ağaya məxsus idi. Valideynlərindən biri azad olan övlad azad adam hesab olunurdu.

Hammurapi qanunlarına əsasən qulların vəziyyətini təsvir edin.

Hammurapi qanunlarının mahiyyətini izah edin.

Babil qülləsi

MESOPOTAMİYA

E.Ə. 2—1-ci MİNİLLİKLƏRDƏ

- Vadilər
- Paytaxt şəhərlər
- Şəhərlər

Qulların vəziyyəti çox ağır idi. Qulları alıb-satırdılar. Qul əşya hesab olunurdu. Dövlət və məbəd təsərrüfatında işləyən qulların sayı daha çox idi. Qullar heyvan kimi damğalanırdı.

Babil mədəniyyəti. Arxeoloqlar Qədim Babilə memarlığın inkişafından xəbər verən qala divarlarının, məbəd və sarayların qalıqlarını aşkar etmişlər. Buradan üzərində yazılar olan gil lövhələr tapılmışdır. Gil lövhələrdə mixi yazılarla əfsanələr, salnamələr, qanunlar əks olunmuşdur. Babillilər təqvim də yaratmışdılar.

Babil mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini izah edin.

Babil darvazası

Hökmdar Hammurapinin qanunlarından.

“Mən, Hammurapi, tanrılar tərəfindən qoyulmuş başçı, Fərat çayı ətrafındakı kəndləri tabe edən şahların ən birincisi ölkəyə haqq və ədalət gətirdim.

Əgər bir adam məbədin və ya şahın əmlakını oğurlayarsa, o öldürülməlidir.

Əgər bir adam qaçmış qulu gizlədərsə, o öldürülməlidir.

Əgər kimsə qulun damğasını kəsib götürərsə, onun barmaqları kəsilməlidir.

Əgər bir adam başqasının qulunu öldürərsə, bunun əvəzində öz qulunu ona verməlidir.

Əgər bir adam başqasının öküzünü öldürərsə, bunun əvəzinə öz öküzünü ona verməlidir.

Əgər bir adamın borcu varsa, onun arvadı, oğlu və ya qızı 3 il müddətinə qul olmalıdır, dördüncü il onlar azad edilməlidir.

Əgər bir adam özünə bərabər bir adamın üzünə şillə vurarsa, cərimə verməlidir.

Əgər bir adam özündən artıq bir adamın (yəni əyanın, kahinin) üzünə şillə vurarsa, o, öküz gönündən hazırlanmış qamçı ilə 60 dəfə qamçılanmalıdır.

Mən, Hammurapi, ədalətli padşaham, bu qanunları mənə Günəş tanrısı bağışlamışdır”.

1. Babil şəhər dövlətinin coğrafi məkanını dəyərlandırın və xəritədə göstərin.
2. Babil dövlətinin yarandığı şəraiti izah edin.
3. Misir və Babil dövlətlərində ticarətin inkişafı. Müqayisə edin.
4. Azad adamla qulların vəziyyətini müqayisə edin.
5. Babil mədəniyyətinin uğurlarını dəyərlandırın.

Hammurapi qanunlarını oxuyun. Bu qanunların müsbət və mənfi tərəflərini qeyd edin.

7. FİNİKİYA

Finikiya, sidr, purpur, koloniya, əlifba

Finikiyanın təbiəti. Əhalinin məşğuliyyəti. Finikiyalılar Aralıq dənizinin şərq sahilində məskunlaşmışdılar. Ölkənin təsərrüfatında bağçılıq geniş yer tuturdu. Kəndlilər, əsasən, üzüm, xurma və zeytun becərirdilər. Onlar üzümdən çəkdikləri şərabı və zeytun yağını qonşu ölkələrdə taxıla dəyişirdilər.

Sahilboyu dağlar **sidr*** və palıd meşələri ilə örtülmüşdü. Qiymətli tikinti materialı olan *sidr ağacı* Misirə və başqa ölkələrə aparılırdı. Sidr ağacı müqəddəs hesab olunurdu.

Şəffaf şüşə Finikiyada icad olunmuşdu. Finikiyalıların dənizilbizi şirəsindən hazırladıqları tünd-qırmızı boyaq (*purpur*) qonşu ölkələrdə çox yüksək qiymətləndirilirdi. Finikiyanın adı da bu məşhur boyaq ilə bağlı idi. Qədim yunanlar Finikiyanı *Foinike* adlandırırdılar. Bu da "*purpur (tünd-qırmızı boyaq) ölkəsi*" deməkdir.

Finikiya şəhərləri və dəniz səyyahları. Finikiyada yaşayış məskənlərinin mövqeyi ol-

Finikiyanın təsərrüfat həyatını təsvir edin.

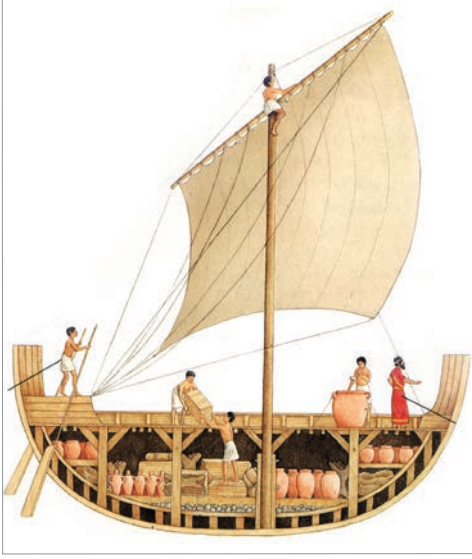

Sidr ağacı

Şüşə kuzə

* **Sidr** — həmişəyaşıl, iynəyarpaqlı ağac

Finikiyalıların döyüş və ticarət gəmiləri

duqca əlverişli idi. Cənubi Mesopotamiyadan, Misirdən gələn yollar burada birləşirdi. Burada Tir və başqa şəhərlər yaranmışdı.

E.ə. 2-ci minillikdə finikiyalılar ən yaxşı gəmiqayıranlar və dənizçilər kimi tanınırdılar. Finikiyalılar iki cür gəmi düzəldirdilər: hərbi gəmiləri və ticarət gəmiləri. Hərbi gəmilərin metaldan hazırlanmış şış burnu döyüş vaxtı düşmən gəmilərini yanlardan vurur, onları deşirdi.

Dənizçilər gəmilərlə Aralıq dənizi boyunca üzür və Atlantik okeanına çıxırdılar. Aralıq dənizi xalqları içərisində ilk dəfə finikiyalılar açıq dənizdə üzməyə başlamışdılar. Finikiya tacirləri dəniz yolu ilə ticarət aparır, Finikiya, Misir və Babil mallarını Yunanıstanda, yunan mallarını isə Şərqdə satırdılar.

Finikiya şəhərlərinin daha çox dəniz yolu ilə ticarət əlaqələri saxlamasının səbəbini izah edin.

FİNİKİYA

---> Finikiya ticarət gəmilə-
rinin hərəkət istiqə-
mətləri

○ Paytaxt şəhərlər

● Şəhərlər

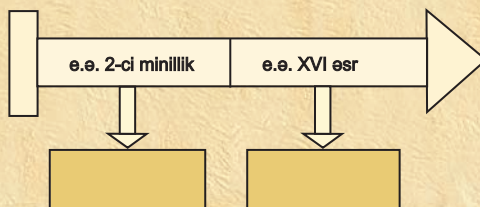

Hazırda Finikiyanın yerində Livan dövləti yerləşir. Onun bayrağında sidr ağacı təsvir olunub. İki qırmızı zolağın arasında yerləşən sidr ağacı sülh, uzunömürlülük rəmzi daşıyır. Livanlılara görə, sidr ağacı əbədiyyəti və sabitliyi əks etdirir.

1. Finikiyanın coğrafi mövqeyini xəritədə göstərin.
2. Finikiya adının yaranmasını izah edin.
3. Finikiyada sənətkarlığın inkişafı haqqında danışın.
4. Finikiya tacirlərinin uğurlarını müəyyən edin.
5. Finikiyalıların yaratdığı əlifbanı dəyərləndirin.
6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

Dərsliyin mətninə əsasən “Finikiya tacirləri” adlı esse yazın.

8. ASSUR DÖVLƏTİ

Assur, Nineva, “Aşşurbanipal kitabxanası”

Assur dövlətinin yaranması.

Babildən şimalda, Dəclə çayının yuxarı axarında Assur dövləti yaranmışdı. *E.ə. 1-ci minilliyin əvvəllərində* Assur Ön Asiyanın ən qüdrətli dövləti oldu. Onun ilk paytaxtı baş tanrının şərəfinə Assur adlandırılmışdı. Sonralar dövlətin paytaxtı Dəclə sahilindəki Ninevaya köçürüldü.

Assur hökmdarları güclü ordu yaratmışdılar. Ordu piyada, süvari, cəng arabası döyüşçüləri və kəşfiyyat dəstələrinə bölünürdü. Piyadalar qılınc və döyüş baltaları, süvarilər isə uzun nizə, yay-oxla silahlandırılırdılar.

Nineva şəhəri

Assurda hökmdar sarayı

ASSUR İMPERİYASI

Assur dövlətinin ərazisini və onun təsir dairəsində olan ölkələri xəritədə göstərin.

Assur döyüşçüləri

Azərbaycan–Assur mədəniyyətlərarası əlaqələri müəyyən-ləşdirin.

Assur işğalları. E.ə. VIII–VII əsrlərdə Assur hökmdarları Babili, Suriyanı, Fələstini işğal etdilər. Urartu və Misiri ağır məğlubiyyətə uğratdılar.

Assurun paytaxtı Ninevanı “*Aslanlar yuvası*” və “*Qan şəhəri*” adlandırırdılar. Assur dəfərlərlə, xüsusilə də hökmdar II Sarqonun dövründə Azərbaycanın cənub torpaqlarında yaranmış qədim Manna dövlətinin ərazisinə hərbi yürüşlər etmişdi. Lakin Manna Assur hakimiyyətinə tam tabe olmamışdır. Assur Urartuya qarşı Manna dövlətinin müttəfiqi olmuşdur.

Assur mədəniyyəti. Assur dövləti inkişaf etmiş mədəniyyətə malik olmuşdur. Assur hökmdarlarının sarayında divarlar Assur ordusunun qələbələrini əks etdirən şəkillərlə bəzədilirdi. Assur memarlarının inşa etdikləri gözəl şəhərlər, möhtəşəm saraylar, divar şəkilləri, sənətkarların hazırladıqları şirli qablar və gözəl əşyalar bu xalqın yüksək mədəniyyətini əks etdirir.

Assur mədəniyyətinin izlərinə Azərbaycanda da rast gəlinir. Naxçıvanda Assur tipli qalaların tikintisi, Qarabağda Assura aid şirli

Aşşurbanipal ovda

Assur mixi yazısı

qabın, Assur hökmdarı *Adadnirarinin* adı həkk olunmuş muncuğun tapılması Azərbaycan—Assur əlaqələrindən xəbər verir.

Gil kitabələr kitabxanası. Aşşurbanipal gil kitabələri toplayıb onların üzünü köçürmək haqqında əmr verir. On minlərlə kitabənin üzü köçürülərək Aşşurbanipalın sarayına gətirilir. Nəticədə, dünyanın ən qədim kitabxanalarından olan *Nineva kitabxanası* (“Aşşurbanipalın kitabxanası”) yaranır. Burada Assur və Babil əsatirləri, dastanlar, salnamələr, müxtəlif elm sahələrinə aid kitablar toplanmışdır.

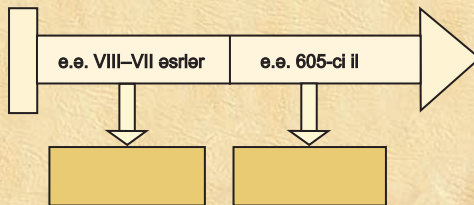
Assur dövlətinin süqutu. Assur dövlətinə qarşı Midiya—Babil ittifaqı yarandı. Manna Assur dövlətinə hərbi yardım etsə də, Nineva müttəfiqlər tərəfindən işğal edilərək dağıldı. Əzəmətli hökmdar sarayına od vuruldu. Rəvayətə görə, sonuncu Assur hökmdarı əsir düşməmək üçün özünü oda atmışdı. *E.ə. 605-ci ildə* Assur dövləti süqut etdi. Onun torpaqları Midiya və Babil arasında bölüşdürüldü.

Assur dövlətinin inkişaf və tənəzzül dövrlərini müqayisə edin.

1. Assur istilalarının nəticələrini söyləyin.
2. Azərbaycan—Assur iqtisadi əlaqələrini dəyərləndirin.
3. “Aşşurbanipal kitabxanası”nı dəyərləndirin.
4. Assur dövlətinin süqutu səbəblərini izah edin.
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

9. MİDİYA DÖVLƏTİ

Midiya, “Avesta”, Kiaksar, Astiaq

Midiya dövlətinin yaranmasını və idarəetmə qaydalarını təsvir edin.

Dövlətin yaranması. Midiya müasir İranın mərkəzində yerləşən xırda vilayətlərdən ibarət ərazi idi. Vilayətləri canişinlər idarə edirdilər. Bu vilayətlər Assur dövlətinə tabe idi.

E.ə. VIII əsrdə Deyok adlı yerli canişin Midiya vilayətlərini birləşdirib vahid dövlət yaratdı və hakim sülalənin əsasını qoydu. O, *Ekbatan* (Həmədan) şəhərini saldıraraq Midiya dövlətinin paytaxtı elan etdi.

Midiya dövləti (e.ə. VII əsrin II yarısı–VI əsrin ortaları)

Assur mənəbələrində midiyalıların təsviri

E.ə. VII əsrdə Assur dövləti ilə Midiya arasında toqquşma oldu. Döyüşdə midiyalılar məğlub oldular. Əvvəl midiyalılarla dostluq edən kimmer, iskit və sak tayfaları bu döyüşdə assurlara kömək etdilər. Sonralar Midiya iskitlərdən asılı vəziyyətə düşdü. Burada 50 ilə yaxın iskitlər aqalıq etdi.

Midiyanın işğalları. Deyokun nəvəsi *Kiaksar* Midiyada İskit aqalıqına son qoydu. Kiaksar hərbi islahat keçirdi. Midiya ordusunu yenidən qurdu, onu nizəçi və oxatan dəstələrinə böldü. Süvariləri (atlıları) piyadalardan ayırdı. Güclü nizami ordu yaratdı. Bundan sonra Midiya geniş işğallara başladı.

Kiaksarın dövründə Midiyanın ərazisi çox genişləndi. Kiaksar Assur dövlətinə qarşı Babilə ittifaqa girdi. Süqut etmiş Assur dövlətinin torpaqları Midiya və Babil arasında bölüşdürüldü. Bundan sonra Midiya Manna və Urartunu da işğal etdi.

Midiya–Assur münasibətlərini şərh edin.

Kiaksarı tarixi şəxsiyyət kimi dəyərləndirin.

Midiyalılar döyüşdə

Beləliklə, Kiaksar Midiyanı Ön Asiyanın qüdrətli dövlətinə çevirdi.

Midiya əhalisinin məşğuliyyəti. Midiyada əhalinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik və mal-

darlıq idi. Dulusçuluq, toxuculuq, metalışləmə əsas sənətkarlıq sahələri idi. Dövlətin ərazisindən dəmir, qurğuşun, qızıl və s. metalların çıxarılması metalışləmə sənətinin daha da geniş yayılmasına səbəb olmuşdu.

Ölkə ərazisində neft də çıxarılırdı. “*Midiya yağı*” adlanan neftdən,

Ekbatandakı qazıntılar zamanı tapılmış qızıl riton

əsasən, hərbi məqsədlər üçün istifadə edilirdi. Neftli parçanı oxlara bağlayıb od vura-raq düşmən üzərinə və yanğın törətmək üçün evlərin damına atırdılar.

Midiyada daxili vəziyyətin pisləşməsi. Kiaksardan sonra hakimiyyətə onun oğlu *Astiaq* gəldi. Astiaqın dövründə Midiya zadəganlarının hüquqları məhdudlaşdırıldı. Bu, əyanların hökmdara olan rəğbətini və sədaqətini zəiflətdi. Midiya sarayındakı farsmeyilli qüvvələr yaranmış şəraitdən istifadə edərək fəallaşdılar.

Beləliklə, Midiyanın daxili və xarici vəziyyəti çox mürəkkəbləşdi.

Midiyanın süqutu. Qədim yunan tarixçisi *Herodot* yazırdı ki, *Astiaq* hakimiyyətini itirməkdən çox qorxurdu. O, yuxu görmüşdü. Yuxuyozanlar demişdilər ki, qızından olan nəvəsi böyüyüb onu taxtdan salacaqdır. Astiaqın qızı fars vilayətinin hakimi *Əhəmənilər* nəslindən olan *I Kambizlə* evlənmişdi.

Astiaq yuxusunun gerçək olmasının qarşı-

Astiaq nəvəsi balaca II Kir ilə

sını almaq üçün nəvəsi *II Kirin* öldürülməsi barədə gizli göstəriş verir. Güvəndiyi adamlar isə onun tapşırığını yerinə yetirmirlər, uşaq sağ qalır və böyüyüb babasına qarşı çıxır. Astiaqın sarayındakı farsmeyilli qüvvələr də *II Kirin* hakimiyətə gəlməsinə çalışırdılar. *II Kir* babası Astiaqa qarşı 3 il mübarizə apardı. O, *e.ə. 550-ci ildə* qələbə çalıb *Ekbatan* şəhərini tutdu. Beləliklə, Midiya dövləti süqut etdi. *II Kir* Midiya torpaqlarını ələ keçirib, Əhəmənilər sülaləsinin əsasını qoydu.

Midiya mədəniyyəti. Qədim yazılı mənbələr və əfsanələr Midiya tarixinin öyrənilməsi

üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Midiyada memarlıq inkişaf etmişdi. Suz sarayları, Ekbatanı əhatə edən yeddi cərgə divarlar, qırmızı kərpicdən tikilmiş hökmdar sarayı gözəl memarlıq nümunələridir.

Din. Astiaqın dövründə zərdüştilik Midiyada rəsmi dövlət dini idi.

Zərdüştilik *e.ə. VII əsrdə* meydana gəlmişdir. Müqəddəs kitabı "*Avesta*"dır. Zərdüşt təliminə görə, xeyir ilə şər, həqiqət ilə yalan arasında mübarizə gedir. Bu mübari-

"Avesta"dan nümunə

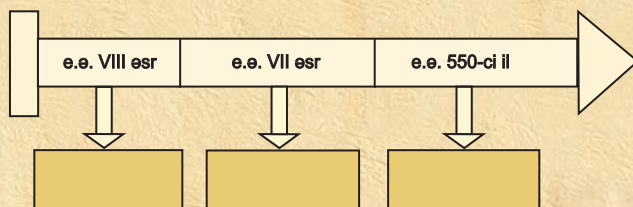
zədə xeyir şərə, həqiqət yalana qalib gəlir.
Hörmüzdü od təmsil edir. Zərdüşt dininə inan-
nanlar odu müqəddəs sayırdılar, ona sitayiş
edirdilər.

*Midiya mədəniy-
yətini və midiyalı-
ların dinini səciy-
yələndirin.*

1. Midiya dövlətinin coğrafi mövqeyini xəri-
tədə müəyyən edin.
2. Midiyalılar Assur əsarətindən necə xilas
oldular?
3. “Kiaksar Midiyanı qüdrətli dövlətə çevirdi” – ifadəsini
izah edin.
4. Zərdüşt təliminin mahiyyətini izah edin.
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisə-
ləri müəyyən edin.

Assur və Midiya imperiyalarının süqutunun oxşar sə-
bəblərini araşdırın.

10. ƏHƏMƏNİLƏR DÖVLƏTİ

II Kambiz, Qaumata, I Dara, satrap, darik

İran yaylasının əhalisinin tərkibini müəyyən edin.

II Kir

II Kiri tarixi şəxsiyyət kimi dəyərləndirin.

İran yaylasının qədim əhalisi. Qədim *İran yaylasında* yaşayan əhalinin tərkibi müxtəlif xalqlardan ibarət idi. Bu yerlərin ən qədim sakinləri *elamlar* idilər. Çox sonralar bu əraziyə *ari* tayfaları gəlmişlər. Arilər Şərqi Avropa çöllərində yaşamış və maldarlıqla məşğul olmuşlar. *E.ə. 2-ci minilliyin sonlarında* ari tayfalarının bir hissəsi Xəzər dənizinin qərb sahilləri ilə Qafqazdan, digər hissəsi Mərkəzi Asiyadan keçib indiki İran ərazisində məskunlaşmışlar. Gəlmə arilər tədricən yerli əhali ilə qarışmış və yerli əhali onların dilini qəbul etmişdir.

Əhəmənilər dövlətinin yaranması. II Kirin işğalları. Əhəmənilər nəslindən olan II Kir babası Midiya hökmdarı Astiaqı taxtdan salıb hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra özünü Midiya şahı elan etdi. Ekbatan şəhəri Əhəməni dövlətinin mərkəzi oldu.

II Kirin hakimiyyəti dövründə Əhəmənilər Midiyanın bütün ərazilərini, Kiçik Asiyada Lidianı tutdular. Misirə qədər bütün ölkələr Əhəmənilərə tabe edildi. Öz uğurlarından ruhlanan II Kir *massaget tayfalarına* qarşı da yürüş etdi. Yunan tarixçisi Herodot massagetlər haqqında yazır ki, massagetlər çoxsaylı və cəsur xalqdır. Onlar Araks (Araz) çayı ətrafında yaşayırlar. II Kirin yürüşü ərəfəsində massaget tayfalarına *Tomiris* adlı cəsur bir qadın başçılıq edirdi. Massagetlərlə döyüşdə o zamanadək məğlubedilməz sayılan II Kir məğlub edilərək öldürüldü.

II Kambizin Misiri işğal etməsi. II Kirin ölümündən sonra hakimiyyətə gələn oğlu *II Kambiz* böyük ordu ilə Misirə hərəkət etdi. O, *e.ə. 525-ci ildə* həlledici döyüşdə qalib gələrək Misiri özünə tabe etdi. Misir kahinləri II Kambizi firon elan etdilər. Beləliklə, bu yürüşdən sonra Əhəmənilər imperiyası Misirdən Hindistana, Fars körfəzi və Hind okeanından Böyük Qafqaz dağlarına qədər çox geniş ərazini əhatə edirdi.

II Kambiz Misirdə olarkən *e.ə. 522-ci ildə* midiyalı **maq*** *Qaumata* Əhəmənilər dövlətində hakimiyyəti ələ keçirdi. Bu xəbəri eşidən II Kambiz Misirdən qayıdarkən yolda müəmmalı şəkildə vəfat etdi. *Qaumata* Əhəmənilər dövlətinin tərkibinə daxil olan bütün xalqları 3 il müddətinə vergi və hərbi mükəlləfiyyətlərdən azad etmək haqqında göstəriş verdi. Onun yeddiaylıq hakimiyyəti dövründə ölkədə heç bir üsyan baş vermədi, lakin *Qaumata* sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Hakimiyyətə *I Dara* gəldi. *I Dara* islahatlar həyata keçirib, dövləti *satraplıq* (canişinlik) adlanan vergi dairələrinə böldü. Bu dairələrin başçısı *satrap* adlanırdı. Satraplıqlar padşahın ordusuna döyüşçü dəstələri, böyük tikintilər üçün işçi qüvvəsi verməli idi.

I Dara güclü ordu və imperiya üçün vahid pul sistemi yaratdı. Pullar qızıl və gümüşdən kəsilirdi. Qızıl pullar Daranın şərəfinə “*darik*” adlanırdı.

I Dara Əhəmənilər dövlətinin ərazisini genişləndirmək üçün quruda və dənizdə müharibələr aparırdı. Onun tabe etdiyi ölkələr talan olunur, xəzinəyə saysız-hesabsız sərvət gətirilirdi.

* *Maq* — kahin

Əhəməni dövlətində II Kambiz dövründə baş verən hadisələri şərh edin.

I Dara

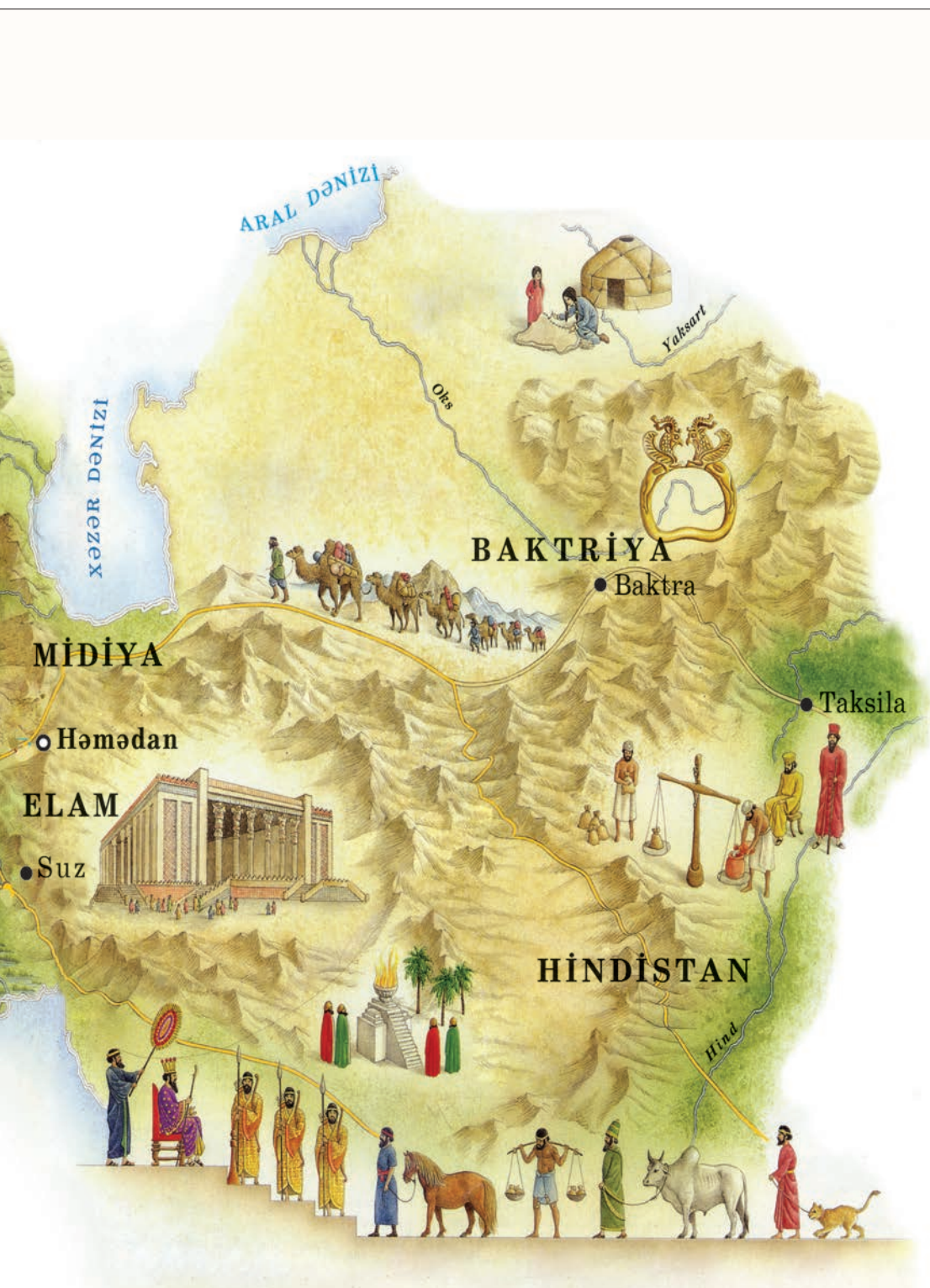
Əhəmənilər dövlətinin tarixində I Daranın rolunu müəyyən edin.

I Dara dövründə kəsilən qızıl pul—darik

ƏHƏMƏNİLƏR DÖVLƏTİ

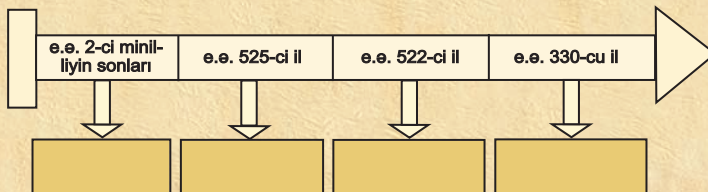

I Daranın sərdabəsi

Əhəmənilər imperiyası III Daranın hakimiyyəti dövründə *Makedoniyalı İskəndərin Şərqə yürüşü* nəticəsində *e.ə. 330-cu ildə* süqut etdi.

1. Əhəmənilər imperiyası hansı əraziləri əhatə edirdi? Xəritədə müəyyən edin.
2. Qaumatanın həyata keçirdiyi tədbirləri dəyərləndirin.
3. I Daranın islahatlarının mahiyyətini izah edin.
4. Əhəmənilər imperiyasının süqutunu təsvir edin.
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

Əhəmənilərin işğalları haqqında müxtəlif mənbələrdən məlumat toplayın və təqdimat edin.

11. PARFIYA DÖVLƏTİ

Parn qəbiləsi, selevkilər, arşakilər, II Mitridat

Dövlətin yaranması. Makedoniyalı İskəndərin vəfatından sonra sərkərdələri onun yaratdığı imperiyanı öz aralarında bölüşdürdülər. Selevk adlı sərkərdə Suriya və Babili ələ keçirdi. Sonrakı illərdə o, hakimiyyətini çox geniş ərazilərə yaydı, lakin çox çəkmədi ki, *Selevkilər dövləti* zəifləməyə başladı. Bu müddət ərzində dövlətin şərq vilayətlərində iki müstəqil dövlət yarandı. Bunlardan biri *Parfiya* idi.

Parfiya dövlətinin əsasını *parn* qəbilələri qoymuşdur. Bu qəbilələr ilk zamanlar Xəzər dənizi ilə Amudərya çayı arasındakı çöllərdə köçəri həyat sürürdülər. Onlar, əsasən, maldarlıqla məşğul olur və cins atlar saxlayırdılar. Sonralar isə oturaq həyata keçmiş, əkinçilik və üzümçülüklə məşğul olmuşlar.

E.ə. 247-ci ildə parn tayfasının başçısı Arşak özünü padşah elan etdi və Parfiya dövlətinin əsasını qoydu. O, bəzi ətraf əraziləri öz dövlətinə birləşdirdi. Parfiya dövləti tarixi ədəbiyyatda bəzən Arşakın şərəfinə Arşakilər dövləti də adlanır. *Arşakilər* Selevkilər dövlətinin zəifləməsindən istifadə edib Qərbə doğru geniş əraziləri işğal etdi.

Parfiya—Roma münasibətləri. Parfiya II Mitridatın hakimiyyəti illərində daha da qüvvətləndi. II Mitridat “*şahlar şahı*”, “*böyük*” titullarını qəbul etmişdi. Parfiya öz ərazisini Qərb istiqamətində genişləndirməkdə davam edirdi. Bu zaman Roma imperiyası da ərazi-

Parn qəbilələrinin həyat tərzini və məşguliyyətini təsvir edin.

Parfiya dövlətinin bəzən Arşakilər dövləti adlandırılmasının səbəbini izah edin.

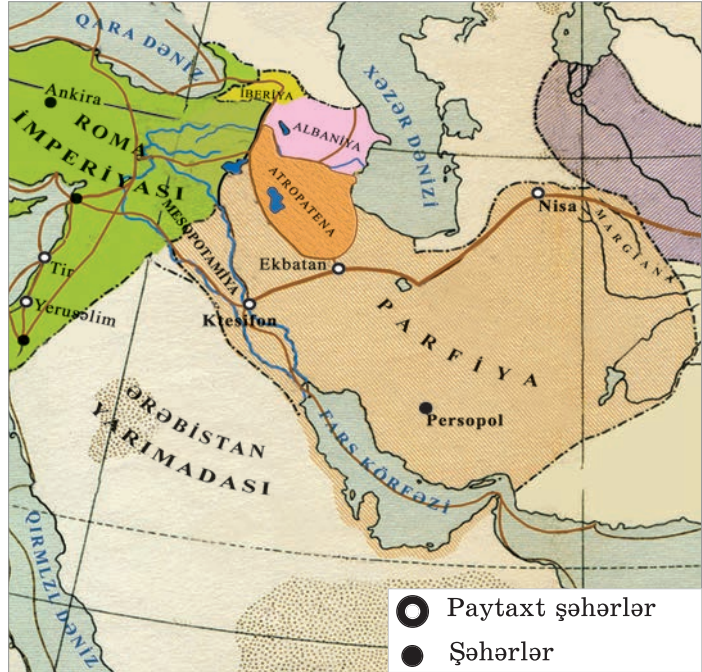
II Mitridat

II Mitridatın hakimiyyət dövrünü dəyərləndirin.

Xəritəyə əsasən Parfiya dövlətinin hansı müasir ölkələrin ərazilərini əhatə etdiyini müəyyən edə bilərsiniz.

Parfiya dövləti e.ə. III – b.e. I əsr

sini Şərqi doğru genişləndirməyə çalışırdı. Onların Şərqi doğru yürüşlərinə Parfiya mane olurdu. Bu səbəbdən Parfiya və Roma dövlətləri arasında toqquşmalar baş verirdi.

Roma dövləti Parfiyaya qarşı böyük ordu göndərirdi. E.ə. 53-cü ildə Şimali Mesopotamiyada parfiyalılar Roma ordusunu məhv etdilər. E.ə. 38-ci ildə olan döyüşdə isə romalılar qələbə qazandılar. 200 ildən çox davam edən Roma–Parfiya qarşıdurmasında tərəflərdən heç biri həlledici qələbə qazana bilmədi.

Parfiya dövləti mövcud olduğu bütün dövr ərzində qədim Azərbaycan dövlətləri Atropatena və Albaniya ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr saxlamışdır. Bu dövlətlər Roma

Parfiya dövlətinin süqut etməsinin səbəblərini müəyyən edin.

işğalına qarşı Parfiya ilə birgə mübarizə aparmışdılar. Zaman keçdikcə çoxsaylı müharibələr Parfiya dövlətini zəiflədir, bir çox əyalət hakimləri mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəmirdilər. Onlar arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə güclənirdi.

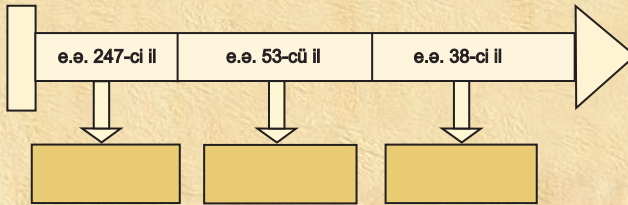
Parfiya mədəniyyəti. Parfiya dövlətində şəhər mədəniyyəti, sənətkarlıq və ticarət inkişaf etmişdi. *Böyük İpək yolunun* üzərində yerləşən Parfiya dünya ticarətində mühüm rol oynamışdır. Parfiyalılar öz ərazilərindən keçən karvanların qorunmasına xüsusi fikir verir, lakin Çin tacirlərinə Roma ilə birbaşa əlaqə saxlamağa icazə vermirdilər. Parfiya mədəniyyətinə yunan mədəniyyətinin güclü təsiri olmuşdur. Bunu Parfiya pullarının üstündəki yunan yazıları da sübut edir.

Parfiya pulları
(e.ə. I əsr)

1. Parfiya dövlətinin yarandığı tarixi şəraiti təsvir edin.
2. Roma və Parfiya arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsinin səbəbini izah edin.
3. Atropatena—Parfiya münasibətlərini şərh edin.
4. Parfiya mədəniyyətinin inkişafına təsir edən səbəbləri müəyyən edin.
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

Parfiya—Roma münasibətləri haqqında mətn tərtib edin.

QƏDİM TÜRKLƏR. QƏDİM ÇİN VƏ HİNDİSTAN

12. QƏDİM TÜRKLƏR

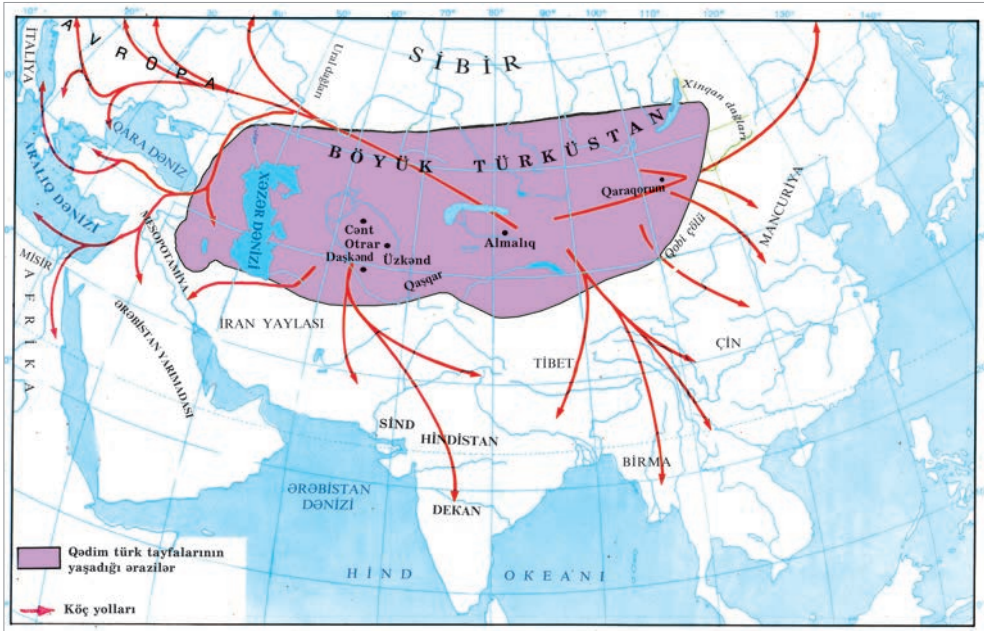

Orxon yazısı, vahə dövlətlər, Baktriya, Xarəzm, Margiana, Soqdiana, Spitamen

Qədim türklərin ilk məskənlərini və həyat tərzini təsvir edin.

Qədim türklərin ilk məskənləri. Türklərin yaşadıkları ərazilər şimalda Sibir, cənubda Himalay dağlarına çatırdı. Şərqdə Xinqan dağlarından qərbdə Anadoluya (Kiçik Asiya) və Ural dağlarına qədər olan torpaqları əhatə edirdi. Bu torpaqlar *Böyük Türküstan* adlanırdı. Zaman keçdikcə türklər daha geniş ərazilərdə məskən salmışlar.

Qədim türklərin köç yolları

Türk tayfalarının təsərrüfat həyatında maldarlıq əsas yer tuturdu. Yeni otlaq sahələri ələ keçirmək və yadelli basqınlarından qorunmaq üçün ailə və ya toplum halında öz yaşayış məskənlərini dəyişirdilər.

Türk tayfaları olan hunlar şərqə və cənuba köç etmiş, Ural və Volqa çaylarını keçərək qərbə yayılmışlar. Onların bir hissəsi Şimali Qafqaza, bir hissəsi isə Qara dəniz sahillərinə gəlmişdir. Şimali Qafqaza gələn türklərin bir qismi Dərbənd keçidini keçərək, Azərbaycan və Ön Asiyada yerli türk tayfaları ilə qayna-yıb-qarışmışdı.

Vahə* dövlətləri. Əhəməni imperiyasının mövcud olduğu zamanlarda Mərkəzi Asiyada

Tayfaların köç etməsinin səbəbləri nə idi?

Vahə dövlətləri

Vahə dövlətlərinin yerləşdiyi əraziləri müasir dövrün xəritəsində göstərin, onlardan biri haqqında mətn hazırlayın.

* **Vahə** — səhrada və ya çöldə suyu və yaşıllığı olan sahə

Mərkəzi Asiya xalqlarının Makedoniyalı İskəndərə qarşı mübarizəsini təsvir edin.

olan vahə dövlətləri *Baktriya, Xarəzm və Soq-diana* ona tabe idi.

Makedoniyalı İskəndərin Şərqə yürüşü nəticəsində Əhəmənilər imperiyası süqut etdi. Əhəmənilərin hakimiyyəti altında olan ölkələr müstəqillik qazandılar. Bu dövlətlərdən biri də Xarəzm idi.

Xarəzm hökmdarı Makedoniyalı İskəndərin yanına elçilər göndərmiş və ona müttəfiq olmağı təklif etmişdi. İskəndər bu təklifi qəbul etməmiş, Səmərqəndi tutmuş və Sırdərya çayı tərəfdə istehkamlar tikdirmişdi.

Bu dövrdə baktriyalılar və soqqidianalılar İskəndərə qarşı döyüşə hazırlaşırtdılar. İskəndər bu təhlükəni qabaqlayaraq saklara qarşı yürüşə çıxmışdı.

Soqqidianada sərkərdə Spitamenin çağırışı ilə yerli əhali yadellilərə qarşı mübarizəyə qalxdı. İskəndər döyüşdə qalib gəlsə də, onların mübarizə əzmini qıra bilmədi. Spitamen döyüş meydanında həlak oldu, lakin xalq qəhrəmanı kimi yaddaşlarda qaldı.

Makedoniyalı İskəndərin yaratdığı böyük imperiya onun ölümündən sonra sərkərdələri arasında bölündü. Mərkəzi Asiya Selevkin yaratdığı dövlətin tərkibinə daxil oldu, lakin başqa imperiyalar kimi Selevkilər dövləti də parçalandı. Baktriya və Parfiya Selevkilər dövlətindən ayrıldı.

Mədəniyyət. Türklərin ən qədim tarixi arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılan maddi mədəniyyət nümunələri əsasında öyrənilmişdir.

Altay diyarında, Pazırıq dərəsində e.ə. V–III əsrlərə aid kurqanlar açılmışdır. Zəngin maddi mədəniyyət nümunələri əldə olunmuşdur. Alimlərin fikrincə, uzun minilliklər ərzində buz qatının altında qaldığına görə onlar məhv olmamışdır. Üzəri xırda daş, çınqıl və mamırla örtülmüş bu 5 kurqan Altay-İskit dövrünün nadir tapıntısı hesab olunur.

Sibirin cənubunda və Qazaxıstan çöllərində qədim türk tayfalarına məxsus kurqanlar, torpaq qəbirləri öyrənilmişdir.

İssık gölü yaxınlığında yerləşən Esikdə zəngin tapıntılara malik kurqan açılmışdır. Esik kurqanından e.ə. V əsrə aid 26 hərfdən ibarət yazı nümunələri tapılmışdır. Qədim türklərin yaşadığı ərazilərdə aparılan arxeoloji qazıntılar əhalinin zəngin şəhər mədəniyyətinə malik olduğunu aşkara çıxarmışdır. Dulusçuluq, metalışləmə sənətində uğurlar qazanılmışdır. Məbəd binaları və bürclü qala divar-

Dəfn xalçası
(Pazırıq, e.ə V əsr)

Tanrı qarşısında dayanan atlı
(Keçə xalça. Pazırıq, e.ə. IV–III əsrlər)

Mərkəzi Asiya xalqlarının qonşu xalqlarla iqtisadi əlaqələrini şərh edin.

larının inşa xüsusiyyətləri göstərir ki, burada həm də memarlıq yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir.

Mərkəzi Asiya xalqlarının mədəniyyətinə İran, Hindistan, daha çox yunan mədəniyyətinin təsiri olmuşdur. Buradan tapılmış pul-ların arxa tərəfində yunan tanrılarının (Zev-sin, Poseydonun) və qəhrəman Heraklın təs-virləri vardır.

Mərkəzi Asiyada yaşayan qədim əhali zər-düştilik dininə sitayiş etmiş və onlar Günəşi, Ayı və odu müqəddəs saymışlar.

1. Qədim türklərin yaşadığı əraziləri xəritədə göstərin.
2. Mərkəzi Asiyada olan vahə dövlətlərini sa-dalayın.
3. Selevkilər dövlətinin yarandığı tarixi şəraiti təsvir edin.
4. Türk oğullarının Makedoniyalı İskəndərə qarşı mübarizə aparmalarını faktlarla dəyərləndirin.

Mərkəzi Asiyada yaranmış türk dövlətləri haqqında müxtəlif mənbələrdən əlavə məlumat toplayın.

13. İSKİT DÖVLƏTLƏRİ

Kimmer, iskit, saklar, Tuqdamme, Atey, Neapol

Kimmer, iskit, sak tayfaları. Qara dənizin şimalında və Krım yarımadasında türkmənşəli kimmer, iskit və sak tayfaları yaşayırdılar. Bu tayfalar yaşadıkları ərazilərdən köç etməyə başladılar. Onlar Cənubi Qafqazda və Ön Asiya'nın müxtəlif yerlərində məskunlaşdılar. *E.ə. VII əsrdə Kimmer–İskit–Sak padşahlığı* yarandı. Bu dövlətin hökmdarlarından biri *Tuqdamme* olmuşdur.

Kimmer, iskit və sakların bir qismi qədim Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmış, burada yaranmış Manna əhalisi ilə ittifaq yaratmışdılar. Onların gəlişi Assur dövlətinin bu bölgədəki nüfuzuna böyük zərbə vurdu. Manna Assur ilə ittifaqı pozdu.

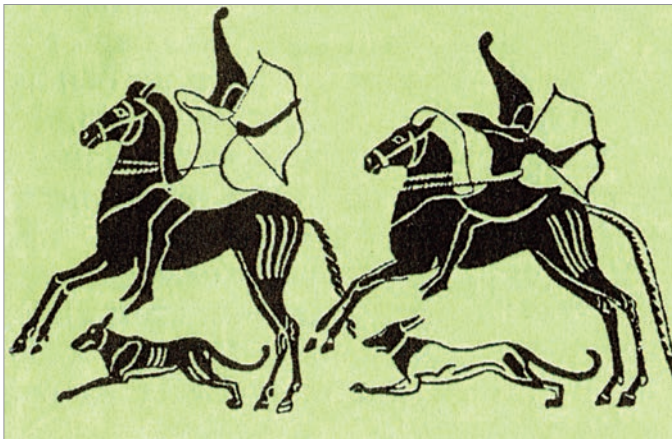
Manna dövləti kimi, onun qonşuluğunda olan midiya-

İskit dövlətinin meydana gəldiyi ərazini müasir xəritədə göstərin.

İskit döyüşçüləri

Kimmerlər ovda

İskit dövlətlərinin meydana gəlməsi, inkişaf və tənəzzül dövrlərini fərqləndirin.

ti altına düşdü. İskit tayfaları Midiyada bir müddət ağalığ etdilər. *E.ə. VI əsrin əvvəllərində* Midiya hökmdarı onları Ön Asiyadan çıxartdı və Kimmer–İskit–Sak padşahlığı süqut etdi.

İskit dövləti. *E.ə. IV əsrdə* iskitlərin Şərqi Avropada da bir padşahlığı mövcud idi. Bu dövlət Don və Dunay çayları arasında yerləşirdi. *Neapol* şəhəri dövlətin paytaxtı idi. İskitlər öz ərazilərini qərbə doğru genişləndirməyə çalışırdılar. Onlar qonşuluqdakı yunan şəhər-dövlətlərinin bir qismini tabe etdilər. İskitlər həm də bu ərazilərdən keçən beynəlxalq taxıl ticarətini də ələ keçirməyə çalışırdılar. İşgalçı müharibələr və yadelli basqınları İskit dövlətini zəiflətdi. III əsrin 2-ci yarısında *qot* tayfalarının hücumu nəticəsində İskit dövləti süqut etdi. Sağ qalan iskitlər azadlıqları ilə yanaşı, dillərini və adətlərini də itirib bir xalq kimi tarix səhnəsindən silindilər və digər türk tayfaları ilə qaynayıb-qarışdılar.

lılar da kimmer, iskit və sak tayfalarına arxalandılar və Assura qarşı çıxdılar. Sonralar isə iskitlər midiyalılara yox, Assur dövlətinə yardım etdilər. Nəticədə Midiya iskitlərin hakimiyyəti

İskitlərin təsərrüfat həyatı. Yazılı mənbələr və arxeoloji materiallar iskitlərin həyatı haqqında onu deməyə imkan verir ki, onlar əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıqla məşğul olmuşlar. Əkinçi iskitlər, əsasən, dənli bitkilər becərmiş, istehsal etdikləri taxılın bir hissəsini yunanlara satmışlar. Maldar iskitlər qoyun, keçi, qaramaldan başqa, cins atlar da bəsləyirdilər.

İskitlərin məskən saldığı yerlərdə iskit kurqanları öyrənilmişdir. Kurqanaltı qəbirlərdən çoxlu miqdarda müxtəlif sənətkarlıq məmulatları — mis, gümüş və qızıl qablar, silahlar tapılmışdır.

Qızıl qab

İskit tayfalarının təsərrüfat həyatını təsvir edin.

Üzərində döyüş səhnəsi təsvir edilmiş qab

İskit kurqanı

İskit mədəniyyəti. Qara dəniz sahillərində yaşayan iskitlərin mədəniyyətinə yunan mədəniyyətinin təsiri olmuşdur. İskitlər gözəl incəsənət nümunələri yaratmışlar. İskit abidələrindən çoxlu zoomorf formalı (heyvani üslublu) fiqurlar və daşdan yonulmuş kiçik insan heykəlləri də tapılmışdır.

Sizcə, Manna ərazisində niyə iskit sənətkarlıq nümunələri tapılmışdır?

Qızıl gərdənlik
(boyunbağı)

Qızıl əşya
(İskit atlısı)

Qızıl daraq

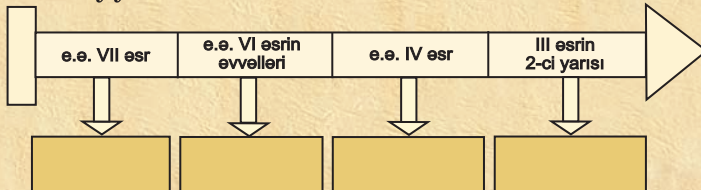

*İskit mədəniyyəti
ni dəyərləndirin.*

Kimmer, iskit və sakların mədəniyyəti, dəfn adətləri, dini inancları ümumi cəhətdən bir-birinə yaxındır. İskitlərdə oda, suya və başqa varlıqlara inam geniş yayılmışdı.

1. Manna—Assur ittifaqı nə üçün pozuldu? İzah edin.
2. E.ə. IV əsrdə mövcud olan İskit padşahlığının makedoniyalılarla münasibətini şərh edin.
3. Kimmer, iskit və sakların mədəniyyətinin, dəfn adətlərinin, dini inanclarının bir-birinə yaxınlığını araşdırın.
4. İskitlərin yayıldıqları ərazini xəritədə qeyd edin.
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

“İskitlərin metalışləmə sənətində uğurları” dəyərləndirin.

14. BÖYÜK HUN DÖVLƏTİ

Teoman, tanhu, Mete, şaman

Qədim hunların ərazisi və məşğuliyyəti.

Hunlar türkmənşəli tayfalardan biri olmuş, *Orxon* və *Selenqa* çayları arasındakı ərazidə yaşamışlar. Hunların əsas məşğuliyyəti ovçuluq, sonralar isə köçəri maldarlıq olmuşdur. Ona görə də geniş otlaq sahələrinə olan ehtiyac onları daim yeni ərazilər ələ keçirməyə sövq edirdi.

Böyük Hun dövlətinin ərazisi

Hunların sosial-iqtisadi vəziyyətini şərh edin.

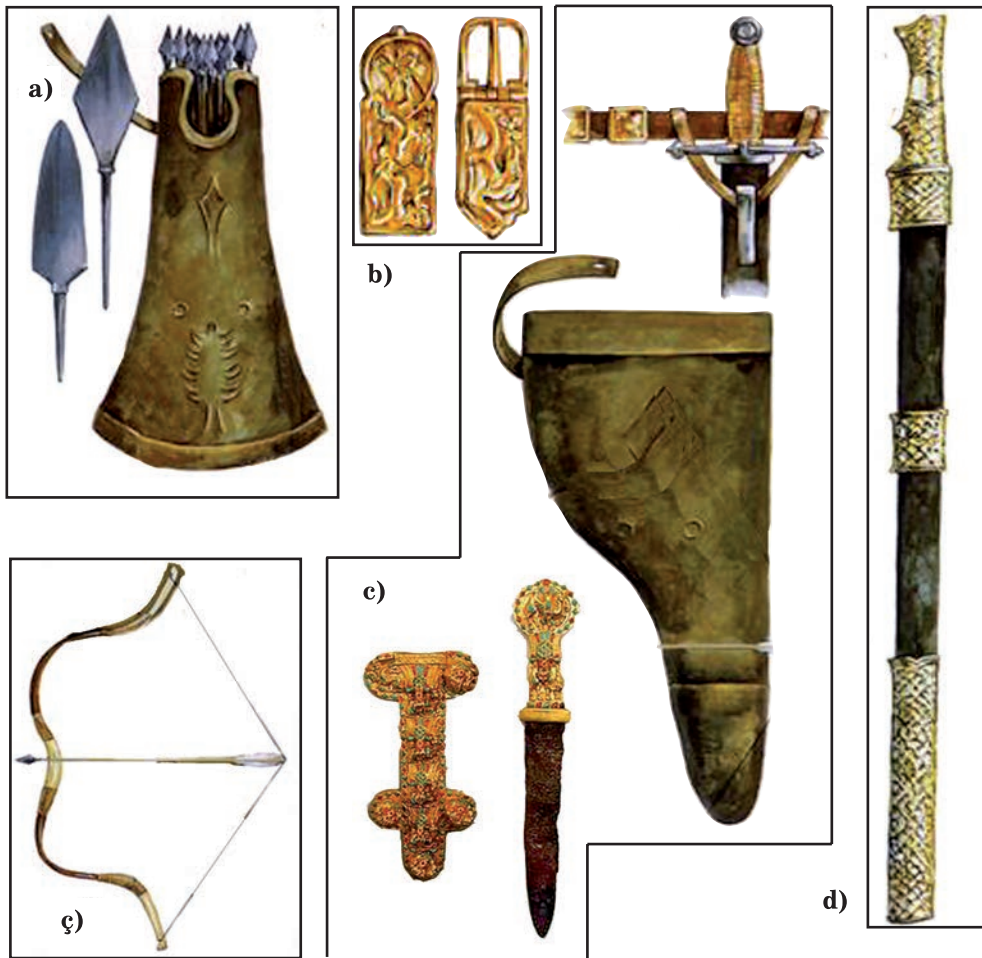

Mete tanhu

İlk Hun dövlətinin meydana gəlməsi. Böyük Hun dövləti Mərkəzi Asiyada yaranmış ilk türk dövləti olmuşdur. Vahid Hun dövləti tayfaların birləşməsindən yaranmışdır. Bu tayfa ittifaqına *Teoman tanhu* başçılıq edirdi. “Tanhu” sözü sonralar *yabqu*, *kağan*, *xaqan* şəklində işlənmişdir. Teoman qüvvətli bir ordu yaratmış və Çinə hücum etmişdi. Çinlilər hunların hücumlarının qarşısını almaq üçün müdafiə divarını inşa etməyə başlamışdılar. Teoman tanhudan sonra hakimiyyətə gələn oğlu *Metenin* dövründə hunlar elə nizami süvari qoşun yaratmışdılar ki, bu ordu öz döyüş üsulları ilə məğlubedilməz sayılırdı. Hunlar Çin imperatoru ilə qohumluq əlaqələri yaratmışdılar. Bu yaxınlıqdan istifadə edən çinlilər Hun ordusunun döyüş üsullarını öyrəndilər.

Mete yürüşdə

Qədim hunlara aid silahlar və hərbi geyim nümunələri:

a) Ox ucluqları və oxqabı; b) qızıl kəmə; c) xəncər, xəncər dəstləri və xəncərqabı; ç) yay və ox; d) qızıl dəstəkli xəncər

Hun imperiyasının parçalanması. Çindən Mərkəzi Asiya və Avropaya gedən “Böyük İpək yolu”na nəzarət uğrunda hunlarla çinlilər arasında mübarizə gedirdi. E.ə. 58-ci ildə anası çinli olan şahzadə Hun hökmdarı seçildi. O, Çin dövlətinin himayəsini qəbul etmək istədi,

Hun dövlətinin parçalanma səbəbini izah edin.

*Böyük İpək yolu
hansı məqsədlər
üçün istifadə
olunurdu?*

lakin türk qızından olan qardaşı Çiçi ona qarşı çıxdı və mərkəzi şəhəri tutub tanhu oldu. Beləliklə, Böyük Hun imperiyası iki hissəyə: qərb və şərq hunlarına parçalandı.

E.ə. 36-cı ildə qərb hunları ərazilərini genişləndirdilər. Elə həmin ildə çinlilər Qərbi Hun dövlətinin paytaxtını — Ötükən şəhərini tutdular. “Böyük İpək yolu” üzərində yerləşən şəhərlər qarət edilib dağıldı. Qərb hunları Ural dağlarına tərəf çəkildilər. Şərq hunları isə çinlilərin hakimiyyətini qəbul etdi. Bir müddət onların bir hissəsi qərbə köç edərək qərb hunlarına qarışdılar. Bu tayfalardan çinlilər içərisində öz varlıqlarını qoruyub saxlayanlar sonralar qüdrətli *Göytürk*

dövlətinin yaradılmasında mühüm rol oynadılar.

Din və mədəniyyət.

Hunlar səma, yerüstü, yeraltı tanrılara və ruhlara inanırdılar. Ən ulu səma tanrıları *Günəş* və *Ay* tanrıları sayılırdı.

Qədim hunların inancına görə pis ruhlar yeraltı dünyanı idarə edən *Yerlik tanrıya* tabe idilər. Ruhlarla insanlar arasında münasibət yaradan adam *şaman* adlanırdı.

Hunlar dəfn zamanı ölənlərin qiymətli əşyala-

Şaman dua edərkən

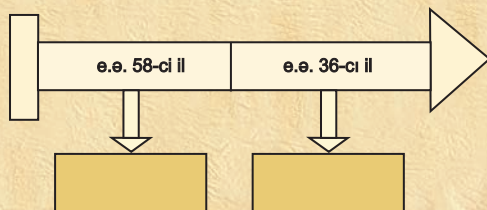
rını onların məzarına qoyurdular. Hun abidələrindən çoxsaylı maddi mədəniyyət nümunələri — kəmərlər və üzəri heyvan təsvirləri ilə bəzədilmiş silahlar tapılmışdır.

Türk yaşayış evi — “yurd”un daxili görünüşü

1. Hunların yaşadığı əraziləri xəritədə göstərin.
2. Teoman tanhunun fəaliyyətini dəyərləndirin.
3. Hunlarla çinlilərin münasibəti necə idi?
4. Hunlarla iskitlərin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən edin.
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

Hunların çinlilərlə münasibətləri haqqında müxtəlif mənbələrdən əlavə məlumat toplayın.

15. QƏDİM ÇİN

Sin Şixuandi, Böyük İpək yolu, heroqlif, Konfutsi

İlk Çin imperatoru —
Sin Şixuandi

Sin Şixuandinin
məqbərəsindən
tapılmış gil at
və əsgər

Təbiəti və əhalisi. Çin, əsasən, dağlıq ölkədir. Onun ərazisindən böyük Xuanxe və Yantszi çayları axır. Xuanxe vadisinin torpaqları çox məhsuldar olduğundan burada insanlar sıx məskunlaşmışdılar. Mövsümi yağışlar Xuanxe çayında daşqınlara səbəb olurdu. Bu zaman çoxlu şəhər və kəndlər dağılır, böyük insan tələfatı baş verirdi. Ona görə də çinlilər Xuanxe çayını “Çinin bəlası”, “min fəlakət çayı”, “gəzən çay” adlandırırdılar.

Xuanxe çayı gilli ərazidən keçərkən süxurları özü ilə apardığından suyun rəngi sarı olur. Çin dilində “Xuanxe” sarı çay deməkdir.

Xuanxe çayının aşağı axarında əhali əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıqla məşğul olurdu. Sənətkarlar ipək parçalar toxuyur, dulusçular ağ gildən zərif qablar istehsal edirdilər. *E.ə. VI əsrdə* çinlilər dəmir emal etməyi öyrəndilər.

Çinin birləşdirilməsi. Çində bir neçə müstəqil quldar dövlət mövcud idi. Bu dövlətlər arasında tez-tez uzunsürən müharibələr baş verirdi. Ona görə də bu dövr Çin tarixində “*vuruşan padşahlıqlar dövrü*” adlanır.

Çin dövlətləri arasında gedən mübarizədə Sin padşahlığı qələbə çaldı. Sin padşahı bütün müstəqil dövlətləri vahid Sin sülaləsi ətrafında birləşdirdi. *E.ə. 221-ci ildə* Sin dövlətinin padşahı özünü *Sin Şixuandi* (Çinin birinci **imperatoru***) adlandırdı.

* **İmperator** — latınca “imperium” sözündən olub, tam hakimiyyətə malik olan deməkdir.

Çindən şimalda hun tayfaları yaşayırdılar. Onlar tez-tez Çinə hücum edirdilər. Hunların hücumlarının qarşısını almaq üçün Sin Şixuandi *e.ə. 214-cü* ildə Böyük Çin səddini tikdirməyə başladı.

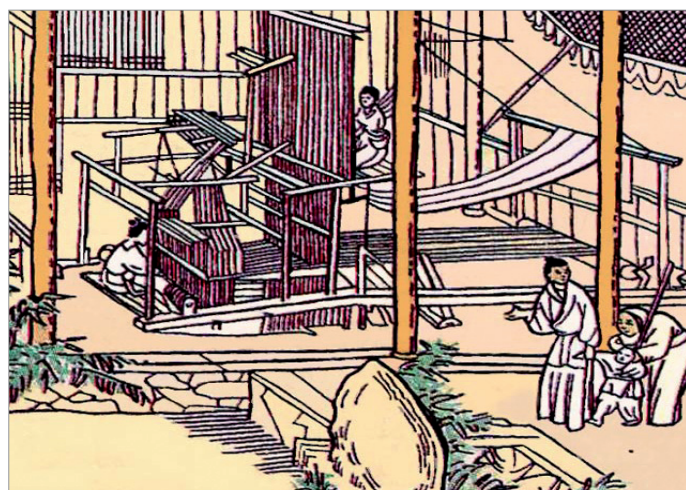
Sin Şixuandi böyük dövlət idarə etmək üçün ölkəni vilayətlərə böldü.

Sin sülaləsindən sonra Çini *Xan* nəslindən olan hökmdarlar idarə etməyə başladı.

Böyük İpək yolu. Ticarət yolları o zaman mövcud olan bütün dövlətləri birləşdirirdi. Makedoniyalı İskəndərin Şərqə yürüşündən sonra dövlətlər və xalqlar arasında əlaqələr daha da genişləndi. Dünya ticarət yollarına Çindən gələn ticarət yolu da qoşuldu. Bu yol-

Böyük Çin səddi

Çində ipək istehsalı

Çin dövlətinin idarə olunma qaydalarını şərh edin.

Tunc pullar:
a) *Sin dövrünə* aid; b) *Xan dövrünə* aid

QƏDİM ÇİN

Uyuan
Pekin (Tszi)
Tsuyllu
Xuanxe
Loyan
Sian
Yunmen
İN
Çanşa
Linlin

BOYUK ÇİN SƏDDİ
SARILAY
YU XANXE
YANXET
SARI DƏNİZ
SƏRQI-ÇİN DƏNİZİ

■ Vadilər
● Şəhərlər
— Ticarət yolları

Böyük İpək Yolu

İstanbul
Təbriz
Tehran
Qaşqar
Turfan
Dunxan
Lançjou
Ksi-An
Qahirə

ƏRƏB DƏNİZİ
BƏNQAL KÖRFƏZİ

○ Şəhərlər
--- Böyük İpək yolu

Böyük İpək Yolumun müasir xəritəsi

Böyük İpək Yolunun müasir xəritəsi

la Yaxın Şərqlə ölkələrinə və Aralıq dənizi hövzəsinə Çindən ipək, gil qablar və s. məhsullar gətirilirdi. Bu mallar içərisində ipək əsas yer tuturdu. Odur ki, Çindən gələn karvan yolu “*Böyük İpək yolu*” adlanırdı. *E.ə. II əsrdə* İpək yolu Çindən Şimali Afrikaya və İspaniyaya qədər böyük ərazidə yerləşən bütün dövlət və xalqları birləşdirirdi. Bu yolun əsas xətlərindən biri də Azərbaycandan keçirdi. Bu yolla təkcə tacirlər getmir, Çin orduları qarətçi yürüşlər də edirdilər.

Çində xalq üsyanları. *Eramızın əvvəllərində* müxtəlif vergilər və torpağın ağır şərtlərlə icarəyə verilməsi Çində güclü xalq üsyanlarının baş verməsi ilə nəticələndi. Bu üsyan tarixdə “*Qırmızıqaşlılar*” üsyanı adlanır. Üsyançılar seçilmək üçün qaşlarına qırmızı rəng çəkmişdilər.

184-cü ildə isə Çjan qardaşlarının başçılığı ilə böyük “*Sarısaşlılar*” üsyanı baş verdi. Üsyançılar tanınmaq üçün başlarına sarı

Çin dövlətinin inkişaf və tənəzzül dövrlərini müqayisə edin.

Üsyançılar
döyüşdə

Tısbığa çanağı üzərində heroqliflər
(e.ə. 2-ci minillik)

Tunc kompas
(Xan dövrü)

Konfutsi

sarıq bağlamışdılar. “Sarısarıqlılar” üsyanı 20 il davam etdi və çox böyük çətinliklə yatırıldı. Bu üsyan Çin dövlətini zəiflətdi. Bir neçə il sonra padşah öldürüldü.

Xan sülaləsi devrildi. Çin yenidən xırda dövlətlərə parçalandı.

Qədim Çinin mədəniyyəti. Qədim Çində elm, incəsənət, heykəltəraşlıq və memarlıq inkişaf etmişdi. Yazıda heroqliflərdən istifadə olunurdu. Mətnlər bambuk lövhələr üzərində, mühüm sənədlər, imperatorun əmrləri isə ipək parça üzərində yazılırdı.

木

Ağac

林

Meşə

火

Od-alov

Çin heroqlifləri

Çinlilər ilboyu təbiətdə baş verən dəyişiklikləri müşahidə edərək dəqiq təqvim düzəltmişdilər. İlk kompası da çinlilər yaratmışlar. Kağızın ixtirası da çinlilərin adı ilə bağlıdır.

Konfutsi adlı **filosofun*** yaratdığı təlim Çində geniş yayılmışdı. Konfutsi əxlaqi fikirlər irəli sürərək deyirdi: “*Qəbahətlərimizi örtmək, gizlətmək hünər deyil, hünər qəbahət etməməkdir*”. Konfutsiyə görə, kiçik böyüyə, oğul ataya, xalq padşaha tabe olmalı,

* *Filosof* — müdrikliyi sevən adam, alim

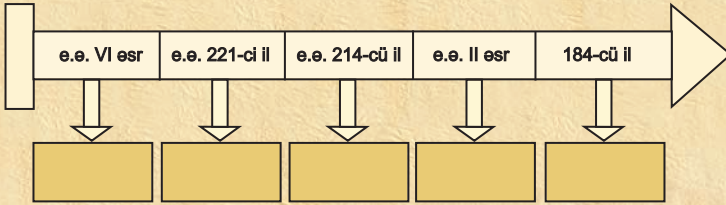
böyük kiçiyin, ata oğulun, padşah isə xalqın qayğısını çəkməlidir. Çin alimləri “*Bilici*” adını almaq üçün Konfutsi təlimindən imtahan verirdilər. Konfutsi təlimi həm insanların axirət dünyasına inamını, həm də əcdadların ruhuna olan sayğısını artırırdı.

Qədim Çinin mədəniyyətini dəyərləndirin.

1. Çinin təbiətinin əhalinin həyatına təsirini təsvir edin.
2. Çin tarixində “vuruşan padşahlıqlar dövrü”nü təsvir edin.
3. Sin padşahının fəaliyyətini dəyərləndirin.
4. Konfutsi təliminin mahiyyətini söyləyin.
5. Çin səddini və İpək yolunu kontur xəritə üzərində göstərin.
6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

Çinin dünya mədəniyyətinə hansı töhfələr verdiyini müəyyən edin.

16. QƏDİM HİNDİSTAN

Aşoka, kasta, şahmat, Budda, “Veda”

Qədim möhür
(e.ə. 3-cü minillik)

*Qədim Hindistan-
da iqtisadi inkişafı
təsvir edin.*

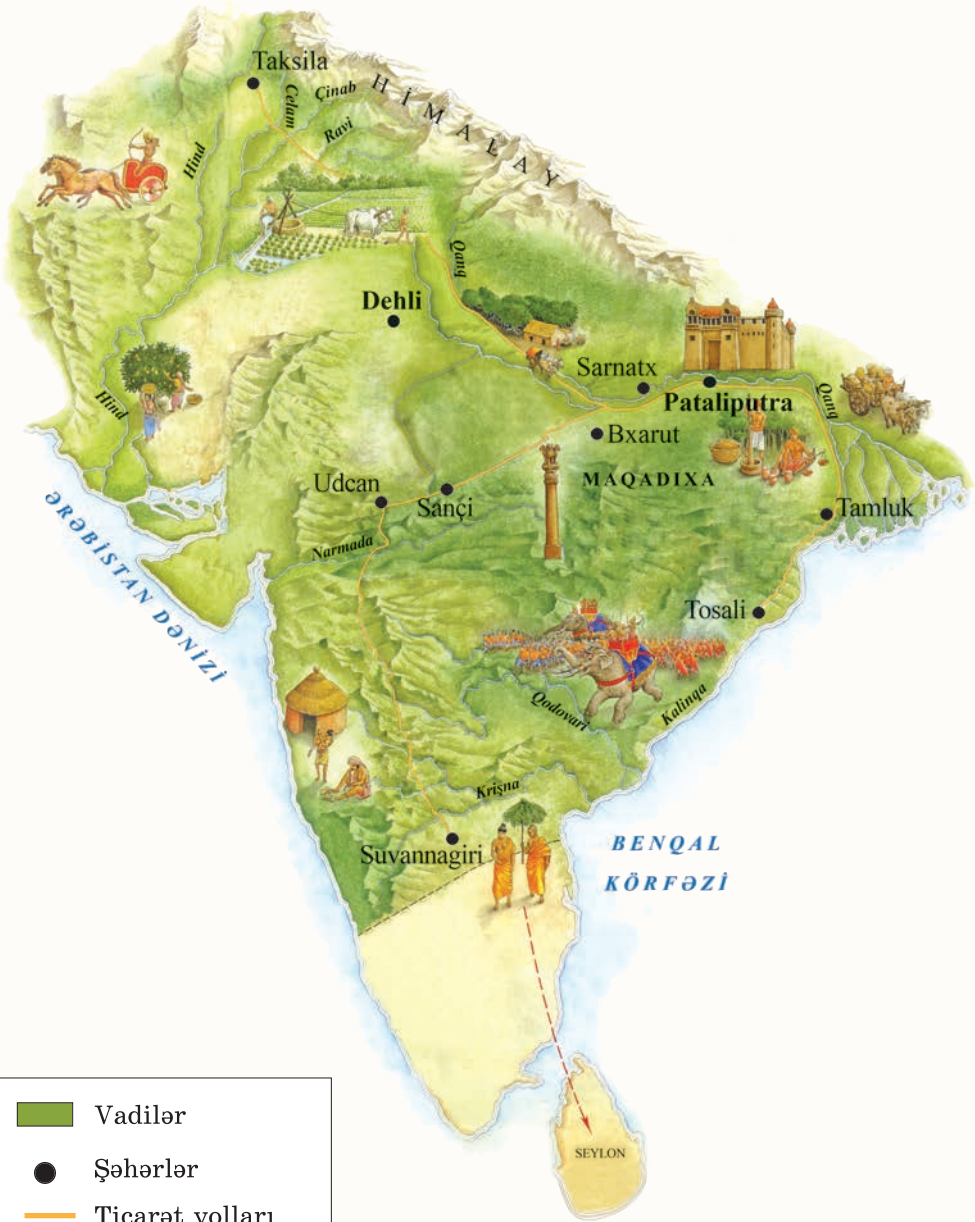
Təbiəti və əhalisi. Hindistan yarımadası Asiya qitəsinin cənubunda yerləşir. Yarımadanın şimalında Himalay dağları ucalır. Hindistan yarımadası, əsasən, yaylalardan ibarətdir. Yayla ilə Himalay dağları arasında düzənlik yerləşir. Düzənliyin qərb hissəsində Hind, şərq hissəsində Qanq çayları axır. Hindistan ərazisi mis və dəmir yataqları ilə zəngindir.

İnsanlar Hindistanda ən qədim dövrlərdən məskən salmışlar. Bu-

rada e.ə. 3-cü minilliyə aid şəhərlərin (Mohenco-Daro və Harappa) xarabalıqları aşkar olunmuşdur. E.ə. 2-ci minillikdə köçəri *ari tayfaları* Hindistana hərəkət etmiş və yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmışdı. Onlar əkinçiliklə məşğul olur, mal-qara sürüləri, at ilxıları saxlayırdılar. Hindlilər dəmir çıxarmağı və emal etməyi bacarırdılar. Burada taxıl, şəkər qamışı və pambıq yetişdirilir və pambıqdan zərif parçalar toxunurdu. Filler əhliləşdirilir, onlardan təsərrüfat işlərində və döyüşlərdə istifadə edilirdi.

Hindistanın qədim dövlətləri. Əmək məhsuldarlığının artması bərabərsizliyin yaranmasına səbəb oldu. Adlı-sanlı adamlar quldarlara çevrildilər. Onlar icmaçı kəndliləri

QƏDİM HİNDİSTAN

Xüsusi təlim görmüş döyüş filləri

Padşah Aşoka

Qədim Hindistan dövlətinin yaranma və inkişaf amillərini izah edin.

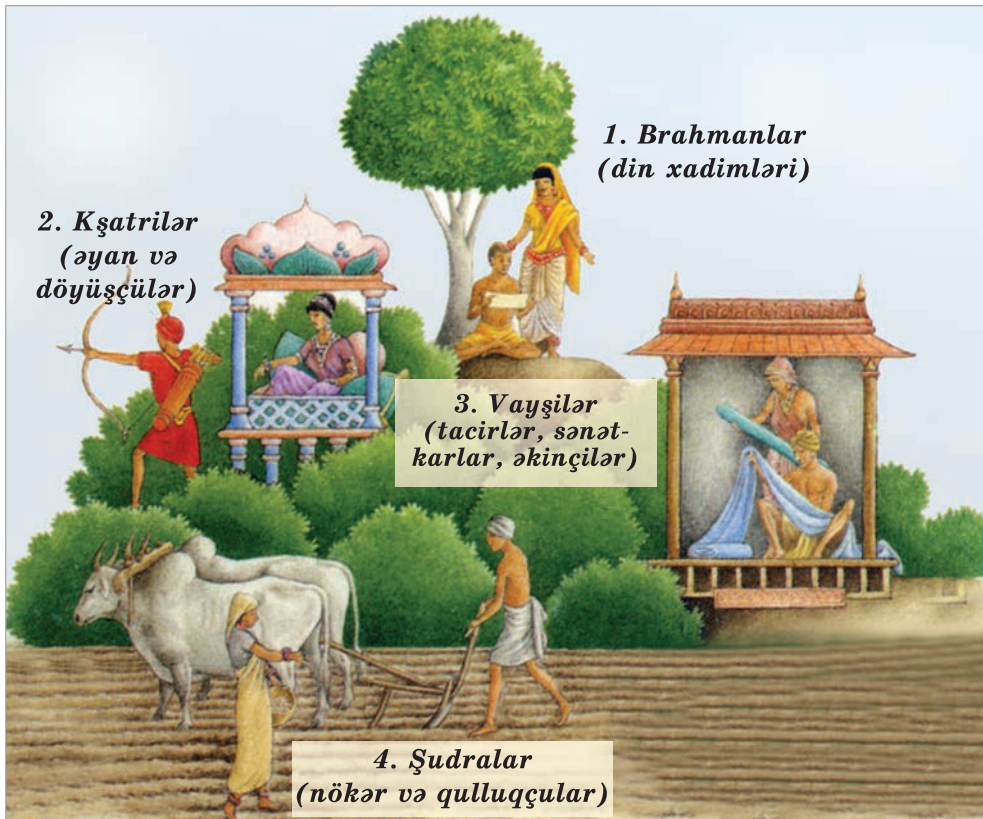
və qulları istismar etməyə başladılar. Hindistanda qulları “*yad*”, “*düşmən*” adlandırırdılar. Tayfa başçıları — *racələr* tədricən padşahlara çevrilirdilər. Beləliklə, e.ə. 1-ci minillikdə Hindistanda ilk dövlətlər meydana gəldi.

E.ə. IV əsrin 20-ci illərində Makedoniyalı İskəndər Hindistanın şimal-qərb hissəsinə hücum etdi. Makedoniyalılar burada əhalinin güclü müqavimətinə rast gəldilər. İskəndər yorulmuş əsgərlərin tələbi ilə geri dönmək məcburiyyətində qaldı.

Mauriya sülaləsinin nümayəndəsi *Aşoka* e.ə. III əsrin 2-ci yarısında bütün Hindistanı vahid dövlətdə birləşdirməyə nail oldu. Onun ölümündən bir müddət sonra isə yaratdığı dövlət dağıldı.

Kastalar*. Hindlilər arasında yaranmış bərabərsizlik onların dinində də öz əksini tapmışdı. Hindlilər inanırdılar ki, insanları yaradan

* **Kastalar** — qəti müəyyənləşdirilmiş hüquq və vəzifələri olan insan qrupları

Hindistanda kastalar

baş tanrı onları əməllərinə görə kastalara bölmüş, hüquq və vəzifələrini müəyyən etmişdir.

Kahinlər (din xadimləri) — *brahmanlar* kastasına daxil idilər. Ona görə də onlar tanrı adından danışa bilərlər. Döyüşçülər ikinci kastaya daxil idilər. Tacir, sənətkar və əkinçilər üçüncü, nöker və qulluqçuların daxil olduğu şudralar isə dördüncü kastanı təşkil edirdi. Kastaya məxsusluq irsi idi. Brahmanın oğlu brahman, şudranın oğlu şudra olurdu. Bu kastalardan heç birinə da-

Hindlilər arasında ictimai bərabərsizliyin dində öz əksini necə tapdığını təsvir edin.

Daşdan yonulmuş
dörd aslan heykəli
(e.ə. III əsr)

Hindistan mədəniyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirin.

Qədim Hindistan memarlığında qazanılan uğurları dəyərləndirin.

xil olmayan “toxunulmaz” adamlar da var idi. “Toxunulmazlar” kastalara aid olanlara toxuna bilməzdilər. Onlar üçün xüsusi qaydalar qoyulmuşdu.

Mədəniyyət. Hindlilərin öz yazısı var idi. Onlar Finikiya əlifbası ilə də tanış olmuşdular.

Qədim hindlilərin etiqadları və dünyagörüşləri onların yaratdığı “Mahabharata” və “Ramayana” dastanlarında öz əksini tapmışdır.

Hindlilər elmə də böyük töhfələr vermişlər. Hindlilərin ixtira etdiyi asan hesablama qaydası ən mühüm yenilik idi. Onlar sıfır rəqəmini tətbiq etdilər. Həmin rəqəmin köməyi ilə nəinki onluqları, yüzlikləri, həm də minlikləri ifadə etmək mümkün idi. Ərəblər hind rəqəmlərini mənimsəmiş, avropalılar isə ərəblərdən öyrənmişdilər.

Qədim Hindistanda memarlıq və heykəltəraşlıq da inkişaf etmişdi. Padşah Aşokanın dövründə möhtəşəm sütunları olan saray və məbədlər inşa olunmuşdu. Sütunlardan birinin üstündə daşdan yonulmuş dörd aslan heykəli dururdu. Bu aslanlar dünyanın dörd tərəfinə baxırdılar. Onlar sanki keşikçi kimi dövlətin sərhədlərini qoruyurdular.

E.ə. I əsrdə daşdan yonulmuş darvaza əsl incəsənət nümunəsidir. Qədim heykəltəraşlar bu darvazanı zəngin naxışlarla bəzəmişlər. Burada Hindistanın zəngin bitki və heyvanat aləmi, hind xalqının əfsanəvi qəhrəmanları təsvir olunmuşdu. Qədim hind memarları qayaları çaparaq sərdabələr, gözəl

Hind rasesi şahmat oynayarkən

məbədlər yaratmış, heykəltəraşlar divarlar-da insan və müqəddəs saydıqları heyvanla-rın heykəllərini yonmuşlar.

Azərbaycanın Tunc və İlk Dəmir dövrü abidələrində Hindistan üçün səciyyəvi olan bəzək əşyaları tapılmışdır. Bu, Azərbaycanın Qədim Hindistanla iqtisadi-mədəni əlaqələri-nin olduğunu sübut edir.

Hindistan *şahmat* oyununun da vətənidir. Hindistanda bu oyunu “dörd növ qoşun” ad-landırırıdılar.

Din. Qədim hindlilərin etiqad etdiyi hin-duizm dininin qanunları “*Veda*” adlı yazılar-da toplanmışdır. Qanunları pozanları ağır cəzalandırırdılar.

Hindistanda insanların kastalara bölünmə-sinə qarşı çıxanlar da var idi. Rəvayətə görə, onlardan biri — tayfa başçısının oğlu olan

“Veda”dan
fragmentlər

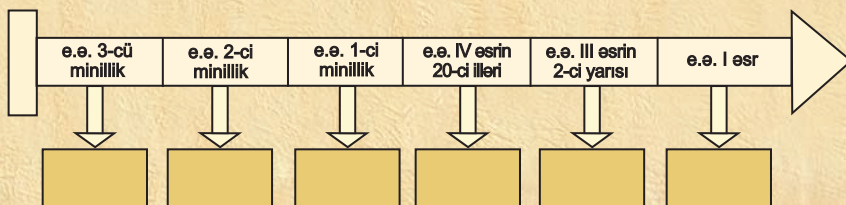

Budda

Qautama yoxsulların ağır vəziyyətinə acıyır. O, 29 yaşında yaşadığı evi tərk edərək həqiqət axtarışına çıxır. Onun yaratdığı təlim kasta sisteminə qarşı idi. **Buddanın*** təliminə görə, insanların cəmiyyətdəki yeri onların mənşəyi ilə deyil, əməlləri ilə müəyyən olunur. Həyatın əzablarından qurtulmaq üçün insanlar nəfslərinə hakim olmalı, xeyirxah işlər görməli və ədalətli olmalıdırlar. Qautamanı Budda, təlimini isə buddizm adlandırdılar.

1. Xəritədə Hindistanın yerləşdiyi ərazini göstərin.
2. Hindistanda əhəlinin sosial tərkibini müəyyən edin.
3. Makedoniyalı İskəndərin Hindistana yürüşünün yarımçıq qalmasının səbəbini izah edin.
4. Rəvayətə görə, Brahmanın kastaları necə yaratdığını izah edin.
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

Azərbaycanın Şərqi ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrinin olduğunu faktlarla sübut edin.

* **Budda** — həqiqətlə işıqlanmış, bilici deməkdir.

QƏDİM YUNANISTAN

17. AVROPADA ƏN QƏDİM DÖVLƏT. QƏDİM YUNAN ŞƏHƏR-DÖVLƏTLƏRİ

Akropol, agora, Afina, Sparta, demos, hilotlar

Ərazisi və əhalisi. Yunanıstanı üç dəniz — cənubdan Aralıq, qərbdən İon, şərqdən isə Egey dənizi əhatə edir.

Yunanıstan ərazisi üç hissəyə bölünmüşdür: Şimali, Orta və Cənubi Yunanıstan. Cənubi Yunanıstan, həm də *Peloponnes* adlanırdı. Şimali Yunanıstanla Orta Yunanıstanı Fermopil keçidi birləşdirir. Orta Yunanıstanla Cənubi Yunanıstan arasında isə Korinf körfəzi yerləşir. Yunanıstanın cənubunda ölkənin ən böyük adası sayılan Krit adası yerləşir.

Krit padşahlığı. Avropada ən qədim dövlət e.ə. 3— 2-ci minilliklərdə Kritdə yaranmışdır.

Kritlilər əla gəmilər düzəldirdilər. Onlar möhtəşəm saraylar tikməyi bacarır, sarayların divarlarını **freskalarla***

Kritdə hökmdar sarayı

* **Freska** — divarda xam mala üzərində çəkilmiş şəkil

Öküzlə oyun
(Krit. Qədim divar freskası)

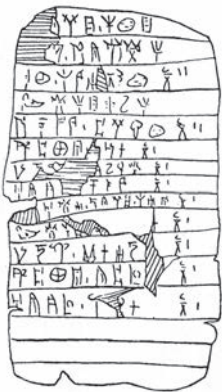
Krit. Sarayın daxili
divarları

Qızıl maska
(Mikena)

*Krit mədəniyyə-
tini dəyərləndirin.*

Mikena yazısı

bəzəyirdilər. Kritdə ticarət və hərbi donanma üçün xüsusi limanlar olmuşdur.

Kritlilərin Misir, Finikiya və Babil ilə geniş ticarət əlaqələri var idi. Kritlilərin öz yazısı mövcud idi. Krit mədəniyyətinə Şərq mədəniyyətinin böyük təsiri olmuşdur. Kritə yaxın olan adalardan birində vulkan püskürməsi nəticəsində Krit padşahlığı süqut etdi.

Cənubi Yunanıstanda — *Mikena* şəhərində yaşayan *axey tayfaları* Krit mədəniyyətindən çox şey mənimsəmişdilər. Axeylər Mikenada hündür təpə üzərində **akropol*** ucaltmışdılar. Hökmdar sarayı və adlı-sanlı adamların evləri burada yerləşirdi. Sarayın yaxınlığında qayalar çapı olaraq sərdabələr düzəldilirdi. Dəfn olunanların üzrlərinə qızıl maskalar taxılırdı. Sərdabələrə qızıl əşyalar, silahlar qoyulurdu. Akropolun ətrafında tacir evləri, sənətkar və əkinçilərin yoxsul komaları yerləşirdi.

Yunanıstanın şimalından gələn *dori tayfaları* Mikena mədəniyyətini məhv etdilər.

* **Akropol** — yuxarı şəhər

QƏDİM YUNANISTAN

- Vadilər
- Şəhərlər
- Ticarət yolları

Afina akropolu

Şəhər dövlətlər. E.ə. VIII əsrdə Orta Yunanıstanda Afina, Cənubi Yunanıstanda Korinf, Sparta, Egey dənizinin sahil və adalarında Milet, Efes, Rodos kimi şəhər-dövlətlər yarandı. Bu şəhər-dövlətlərin hər birinin öz akropolu var idi. Bunların içərisində ən gözəli və memarlıq abidələri ilə zəngin olanı Afina akropolu idi.

Yunanıstan əhalisi arasında olan sosial-iqtisadi münasibətləri təsvir edin.

Yunanıstanda sosial-iqtisadi münasibətlər. Akropolda yaşayan varlılar Afinanın əhalisini özlərinə tabe etmişdilər. Onlar özlərini “*aristokrat*”, yəni adlı-sanlı adam, idarə üsullarını isə “*aristokratiya*”, yəni “adlı-sanlıların hakimiyyəti” adlandırırdılar. Aristokratiyaya aid olmayan azad əhali *demos* adlanırdı.

E. ə. VII əsrdə Qədim Yunanıstanda qızıl və gümüş pullardan istifadə edilirdi.

Əhali əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurdu. Əhalinin digər hissəsini **günəmuzdlular*** (sənətkarlar və dənizçilər) təşkil edirdi. Afi-

* **Günəmuzdlu** — torpağı və daimi işi olmayan, yalnız gördüyü işə görə haqq alan adamlar

E.ə. VII əsrdə Afinada kəsilmiş gümüş pullar

nada sənətkarlıq sahələri və incəsənət yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Memarlar möhtəşəm binalar ucaldır, rəssamlar gözəl sənət nümunələri yaradırdılar. Dulusçular gildən müxtəlif məişət əşyaları və **amforalar*** düzəldirdilər. Bu qablarda şərab, zeytun yağı saxlanılırdı. Akropolun yanında **aqora*** yerləşirdi.

Zaman keçdikcə Yunanıstanda qulların sayı artırdı. Bunun səbəblərindən biri kəndlilərin yoxsullaşması idi. Qıtlıq, quraqlıq illərində yoxsul kəndlilər öz ağalarından borc taxıl alırdılar. Sahibkarlar kəndlilərin torpaq sahəsində borc daşı qoyurdu. Bu daşın üzərində kəndlinin nə qədər borc aldığı və nə vaxt qaytarmalı olduğu yazılırdı. Kəndli borcunu vaxtında verə bilmədikdə ailəsi və özü qula çevrilirdi. Bundan başqa, Afinaya ticarət gəmiləri ilə taxıl, inşaat ağacı ilə yanaşı, qullar da gətirilirdi.

Demos ilə əyanlar arasında mübarizə.

E.ə. VII əsrdə Afinada bütün məsələləri aristokratlardan ibarət ağsaqqallar şurası həll edirdi. Bu şura qanunlar qəbul edir, məhkəmə bu qanunlar əsasında qurulurdu. Qa-

* **Amfora** — ikiqulplu, darboğazlı, çoxtutumlu, iri gil qab

***Aqora** — bazar meydanı

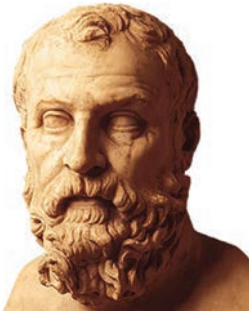
Qara fiqurlu amfora

Borc daşı

Afinada qəbul olunan qanunların mahiyyətini izah edin.

Solon

Solon islahatlarının mahiyyətini izah edin.

Sparta dövlətinin yaranması haqqında danışın.

Sparta dövlətinin necə idarə olunduğunu müəyyən edin.

nunlar daha çox aristokratların həyatını və əmlakını qoruyurdu. Ən kiçik səhvə görə insanlara ağır cəzalar verilir, təqsirkar ölümə məhkum olunurdu. Ona görə deyilirdi ki, bu qanunlar “*mürəkkəblə deyil, qanla yazılmışdır*”. Həmin qanunlar aristokrat Drakon tərəfindən tərtib edilmiş və tarixdə də “*Drakon qanunları*” adı ilə məşhurdur. E.ə. VII əsrdə demosla aristokratlar arasında mübarizə kəskinləşdi. Xalq üsyanından qorxan aristokratlar güzəştə getməyə məcbur oldular.

E.ə. 594-cü ildə aristokrat *Solon* islahatlar keçirdi. Bu islahatlara əsasən, kəndlilərin borcları ləğv edildi. Borca görə qul edilən afinalılar azad olundu. Afinalıların gələcəkdə də borca görə qul edilməsi qadağan edildi. Bu islahatlar aristokratlarla demos arasındakı gərginliyi zəiflətdi. Orta Yunanıstanın vilayəti olan Attikanın kişi sakinləri Afina **vətəndaşı*** hüququnu aldılar. Bütün vətəndaşlar Afina xalq yığıncağında iştirak edirdilər.

E.ə. VI əsrdə Afina xalq yığıncağı ordu və donanmaya başçılıq edən *strateqlər* seçməyə başladı.

Sparta dövləti. Cənubi Yunanıstanın Lakonika vilayətini işğal edən dorilər burada *Sparta* şəhərinin əsasını qoydular və özlərini *spartalılar* adlandırıdılar.

Dorilər Cənubi Yunanıstanda Messeniya vilayətini də tutdular. İtaət altına alınmış əhalinin bir hissəsini qula çevirdilər. Qulları *hilotlar* adlandırıdılar.

* **Vətəndaş** — qanunla müəyyən olunmuş hüquqlardan istifadə edən və dövlət qarşısında vəzifələr daşıyan adam

Lakonika və Mese-
seniyada hilotlarla
yanaşı, azad adamlar
da var idi. Onlar
spartalılara vergi ve-
rirdilər.

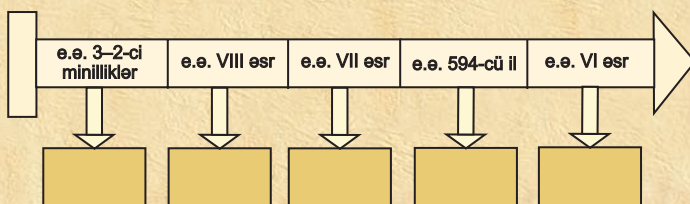
Spartalıların ha-
mısı döyüşçü idi. Hət-
ta yatanda da onların
silahları yanlarında
olurdu. Hərbi qaydanı
pozanlar, qorxaqlar sərt cəza alırdı. Sparta ordusu **falanqa*** ad-
lanırdı.

Piyadalardan ibarət falanqa

1. Yunanıstanda aristokrat və demosun mövqe-
yini müəyyən edin.
2. “Drakon qanunları” kimlərin mənafeyinə
xidmət edirdi?
3. Afina vətəndaşının hüquqlarını şərh edin.
4. Dorilərin istilalarının nəticələrini şərh edin.
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisə-
ləri müəyyən edin.

Solon islahatlarından sonra baş vermiş dəyişiklikləri
müəyyən edin.

* **Falanqa** — piyada qoşunun döyüş düzülüşüdür. Piyadalar nizələri qarşıya
uzadıb sıra ilə düzülürdülər.

18. YUNANLAR İŞĞALÇILARA QARŞI. AFİNA QULدارLIQ DEMOKRATİYASI

Marafon, Fermopil, Perikl

Yunan şəhər-dövlətlərinin coğrafi mövqeyini təsvir edin.

Yunan koloniyalarının yaranmasının səbəblərini müəyyənləşdirin.

Aralıq dənizi və Qara dəniz sahillərində yunan şəhər-dövlətlərinin yaranması. Yunanlar vətənlərini *Ellada*, özlərini *ellinlər* adlandırırdılar. Onlar gəmi ilə İon, Egey və Aralıq dənizlərinə, hətta uzaq Qara dəniz sahillərinə qədər gedirdilər. Bu dəniz səfərlərinin nəticəsində Qafqazdan İspaniyayaadək olan dəniz sahillərində yunan koloniyaları meydana gəlmişdi. Hər bir koloniya ayrıca şəhər-dövlət idi. Hər şəhər-dövlətin öz hökmdarı, qoşunu, xəzinəsi və pulu var idi.

Marafon və Fermopil döyüşləri. Yeni torpaqlar ələ keçirmək istəyən Əhəməni hökmdarı I Dara Yunanıstana hücum etdi.

I Daranın qoşunları Orta Yunanıstanda yerləşən Marafon düzənliyinə çıxdılar. Yunan ordusunun mərkəzində zəif, cinahlarda isə güclü dəstələr yerləşirdi. Əhəməni qoşunu mərkəz üzərinə hücumla keçərkən fəlanqalar cinahlardan onları əzdilər. Əhəməni qoşunu məğlub oldu.

Yunan döyüşçülərindən biri Marafon düzənliyindən Afinaya qədər olan 42 kilometrlik yolu qaçaraq Əhəmənilər üzərindəki qələbə xəbərini xalqa, şəhər əhəlisinə çatdırdıqdan sonra ölmüşdü. Marafon qaçışı ilk dəfə Yunanıstanda həmin döyüşçünün şərəfinə yaranmış və sonradan dünya dövlətlərinə yayılmışdır.

I Daranın oğlu *Kserks* atasının Yunanıstanı işğal etmək niyyətini həyata keçirmək istədi. Sparta hökmdarı *Leonidin* başçılığı ilə yunan orduları Orta Yunanıstana gedən yolu — *Fermopil keçidini* ələ keçirdilər.

Kserks Fermopillə yaxınlaşaraq yunanların yanına elçi göndərdi ki, onlar təslim olsunlar. Leonid təslim tələbini rədd etdi. Əhəməni qoşunu iki gün həmlə etdi. Qeyri-bərabər döyüşdə Leonid və döyüşçüləri həlak oldular. Əhəmənilər Orta Yunanıstanı tutdular.

Salamin vuruşması. Yunan hərbi gəmiləri *triyera* adlanırdı. Hər bir hərbi gəminin sağ və sol hissəsində üç sıra avarçəkən olurdu. Onlar lazımi anda çevikliklə gəminin istiqamətini dəyişə bilirdilər.

Leonid

Yunanların hərbi gəmilərini təsvir edin.

Salamin körfəzində döyüş

Yunanlarla Əhəmənilər arasında döyüşlərin başvermə ardıcılığını müəyyən edin.

Əhəməni hərbi gəmiləri qələbə çalacaqlarına inanaraq dar boğaza girdilər. *Salamin* dəniz vuruşması baş verdi. Triyerələr Əhəmənilərin böyük gəmilərinə nisbətən sürətlə hərəkət edirdilər. Yunan dənizçiləri onların avarlarını qırır, yanlarını deşirdilər. Əhəməni donanması nizamı pozulduğundan gah bir-birinə dəyir, gah da sualtı qayalara çırpılıb parçalanırdı. Bu döyüşdə Əhəməni donanması məğlub oldu.

Plateya döyüşü. Plateya şəhəri yaxınlığında Əhəmənilərin qalan qüvvələri ilə yunanlar arasında döyüş baş verdi. Bu döyüşdə yunanlar qalib gəldilər, lakin dəniz döyüşləri fasilələrlə e.ə. V əsrin ortalarına qədər davam etdi. Ona görə də yunan şəhərdövlətləri öz aralarında ittifaq yaratdılar. Bu ittifaqa Afina başçılıq edirdi. *Afina dəniz ittifaqı* Əhəməni donanmasını məğlubiy-

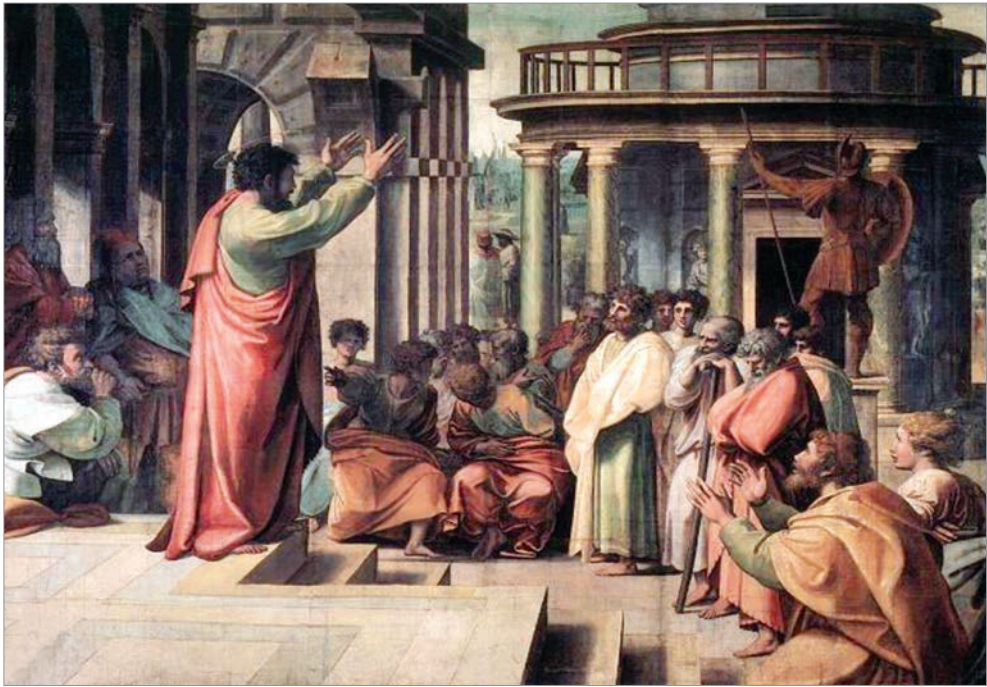

yətə uğratdı. Müharibələr yunanların qələbəsi ilə başa çatdı. Əhəmənilər Egey dənizi adalarında və Kiçik Asiyada olan yunan şəhərlərinin müstəqilliyini tanımağa məcbur oldular. Onların hərbi donanmasına Egey dənizində üzmək qadağan edildi. Yunanlar Aralıq dənizi hövzəsində hakim qüvvəyə çevrildi. Bundan sonra afinalıları “*dəniz sahibləri*” adlandırmağa başladılar.

Afina quldarlıq demokratiyası. Afina Yunanıstanın ən güclü və ən varlı şəhər-dövləti olmuşdu. Afinada ali hakimiyyət xalq yığıncağına məxsus idi. Yığıncaq qanunlar qəbul edir, strateq və başqa vəzifəli

Afinada xalq yığıncağı hansı məsələləri həll edirdi?

Afinada xalq yığıncağı

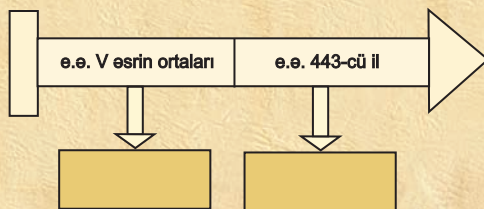
Perikl

şəxsləri seçirdi. Müharibə və sülh məsələləri də xalq yığıncağında həll olunurdu. Xalq yığıncağında 20 yaşdan başlayaraq bütün azad Afina vətəndaşları (kişilər) iştirak edə bilərdilər.

E.ə. 443-cü ildə xalq yığıncağı strateq vəzifəsinə varlı ailədən olan Perikli seçdi. Perikl ömrünün sonuna kimi, 15 il ərzində hər il strateq seçilirdi. Onun dövründə yoxsul vətəndaşlar bütün vəzifələri tuta bilərdilər. Afinada dövlətin bu cür idarə olunması “demosun hakimiyyəti” demək idi. Bu, quldarlıq demokratiyası adlanırdı.

1. Yunan donanması ilə Əhəməni donanmasını müqayisə edin.
2. Yunan və Əhəmənilər arasında baş verən döyüşlərin nəticələrini söyləyin.
3. Əhəmənilərə qarşı dəniz döyüşlərində yunanların qələbə çalmasının səbəblərini söyləyin.
4. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

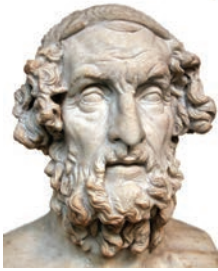

Öz vətənlərinin müdafiəsi uğrunda yunanların apardığı mübarizənin və Azərbaycan xalqının apardığı Vətən müharibəsinin nəticələrini dəyərləndirin.

19. QƏDİM YUNANISTAN MƏDƏNİYYƏTİ

Homer, teatr, tragediya, komediya, Olimpiya oyunları

Homer

“Yunanıstanda çox-tanrılıq” mövzusunda araşdırma aparın.

Zevs

E.ə. VIII əsrdə Yunanıstanda kor şair Homer yunanların tarixini əks etdirən “İliada” və “Odisseyə” poemalarını yaratdı. İki əsr müddətində şifahi şəkildə söylənən bu dastanlar e.ə. VI əsrdə yazıya alındı.

Din. Bütün qədim xalqlar kimi yunanlar da inanırdılar ki, təbiəti tanrılar idarə edir və onlar Olimp dağının zirvəsində, dəbdəbəli saraylarda yaşayır. Üç qardaş — *Zevs*, *Poseydon* və *Aid* dünya üzərində hakimiyyəti öz aralarında bölmüş: *Zevs* göydə, *Poseydon* dənizdə, *Aid* isə yeraltı ölümlər səltənətində hökmranlıq edir.

Yunanların təsəvvürlərinə görə, *Helios* günəş tanrısı, *Apollon* incəsənət tanrısı idi.

Məktəb. Afinada uşaqların təhsil alması üçün məktəblər açılmışdı. Azad yunanların övladları 7 yaşından bu məktəblərə gedirdilər. Onlar hərfləri *stil* adlanan itiuculu metal çubuqla üzərinə mum çəkilmiş lövhələrdə cızırdılar. *Stilin* o biri ucu küt idi. Bununla yazılanı pozurdular.

Teatr*. Yunanıstanda tanrıların şərəfinə təntənəli bayramlar keçirilirdi. Tanrılarla bağlı əfsanələr söyləyir, bu əfsanələrdən səhnələr oynayırdılar. Əvvəllər tamaşalar açıq havada, təpənin ətəyində

* *Teatr* — yunanca tamaşa göstərilən yer

göstərilirdi. Tamaşaçılar təpənin yamacında yer tutub otururdular. Təpənin ətəyində çadır qurulurdu. Çadırdakı aktyorlar paltarlarını dəyişirdilər. Sonra çadır əvəzinə kiçik bina tikildilər. Tamaşa vaxtı binada **dekorasiyalar*** asılırdı. Binanın qarşısında aktyorların və xorun çıxış etməsi üçün meydança — *orxestra* düzəldirdilər.

E.ə. V əsrin sonlarında bütün yunan şəhərlərində tamaşa göstərmək üçün açıq hava teatr salonları tikilmişdi. Qədim yunan əfsanələri əsasında *tragediyalar*, adətən, qəhrəmanın ölümü ilə nəticələnən dramatik əsərlər yaranmışdı. *Esxil*, *Sofokl* ilk tragediya müəllifləri idilər. Afina teatrında Esxilə və Sofokla heykəl qoyulmuşdu.

Gülməli səhnəciklərdən şən və məzəli pyeslər — *komediyalar* yarandı. Komediya “şən sakinlərin mahnısı” deməkdir.

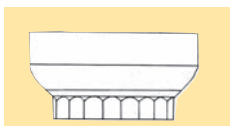
Yunanıstanda yaranan və bu gün Azərbaycan teatr sənətində işlədilən terminləri müəyyən edə bilərsinizmi?

“Yunanıstan teatrının ilk vətənidir” ifadəsinin yaranmasının səbəbini izah edin.

Yunanıstanda teatr

* *Dekorasiya* — səhnə bəzəyi

dorik

ionik

korinf sütunları

Yunan memarlığının möcüzələrini təsvir edin.

Memarlıq və heykəltəraşlıq. Hər bir yunan şəhərində ictimai binalar, məbədlər, məktəblər, teatrlar tikilir və heykəllər ucaldılırdı. Afinanın baş meydanı *agora* idi.

Aqoranın bir hissəsində ticarət köşkləri, digərində hökumət binaları, məbədlər yerləşirdi.

Afinanın akropol adlanan hissəsində Yunanıstan memarlığının möcüzəsi hesab edilən gözəl binalar tikilmişdi. Bunlardan ən möhtəşəmi ilahə Afinanın şərəfinə tikilən *Parfenon məbədi* idi.

Yunan memarlığında *dorik*, *ionik*, *korinf* sütunlarından və çardaqdan geniş istifadə olunurdu.

Yunanıstanda heykəltəraşlıq da inkişaf etmişdi. Onlar inandıqları tanrıları, tanınmış şəxsiyyətlərin, alimlərin heykəllərini düzəldirdilər.

Qədim yunan məbədinin qalıqları

Məşhur memar və heykəltəraş Fidi ilahə Afinanın 12 metr hündürlüyündə qızıldan və fil sümüyündən lövhələrlə işlənmiş heykəlini düzəltmişdi.

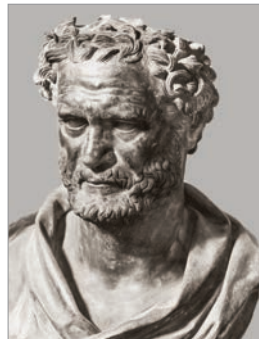
Elm. İoniya Yunanistanın elm mərkəzlərinə çevrilmişdi. Adları müasir dövrümüzdə qədər gəlib çıxmış o dövrün alimləri Demokrit, Hippokrat, Herodot və Aristotel elmə öz töhfələrini verdilər.

Afinalı *Demokrit* bütün dünyanın ən xırda zərrəciklərdən — atomlardan ibarət olduğunu söyləyirdi.

Həkim *Hippokratın* və onun şagirdlərinin düzgün qidalanma, dərmanlar və cərrahiyyə əməliyyatları haqqında əsərləri tibbin inkişafına böyük töhfə oldu.

E.ə. V əsrdə tarix elminin əsası qoyuldu. *Herodot* yunan — Əhəməni müharibələrinin tarixini yazdı. Herodotun “Tarix” kitabı Yunanistan, Ön Asiya və Misirin, eləcə də Azərbaycanın qədim tarixini öyrənmək üçün qiymətli mənbələrdən biridir. Herodotu bu gün də “*Tarixin atası*” adlandırırlar.

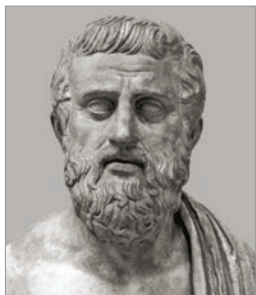
Aristotel bütün elmi bilikləri ayrı-ayrı sahələr üzrə böldü və onlara botanika (yunanca bitki), fizika (təbiət), politika və s. ayrı-ayrı adlar verdi.

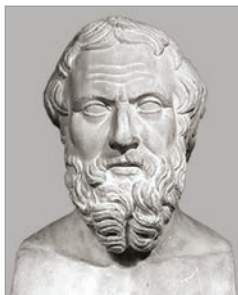
Demokrit

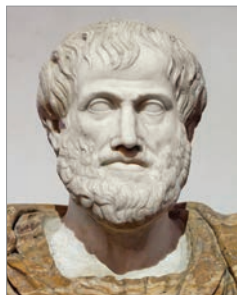
Dünya elm xəzinəsinə töhfə verən yunanıstanlı şəxsiyyətləri müəyyən-ləşdirin.

Hippokrat

Herodot

Aristotel

Olimpiya oyunlarına qoyulan şərtləri müəyyən edə bilərsinizmi?

Olimpiya oyunları. Qədim Yunanıstanda dörd ildən bir keçirilən idman yarışlarını *Olimpiya oyunları* adlandırırdılar. Yarışlarda, əsasən, varlılar iştirak edirdilər. Qadınlara Olimpiya oyunlarına getmək qadağan idi. Bu qaydanı pozan qadına ölüm cəzası verilirdi.

Olimpiya oyunları zamanı Yunanıstanda müharibələr dayandırılırdı.

Yarış qaliblərini zeytun ağacının budaqlarından hörülmüş çələnglə mükafatlandırırdılar. Vətənlərində isə onlara heykəl qoyulurdu.

Yunanlar il hesabını ilk Olimpiya oyunlarının keçirildiyi tarixdən hesablayırdılar. İlk Olimpiya oyunları *e.ə. 776-cı ildə* keçirilmişdir. Qədim Yunanıstanda olduğu kimi, indi də hər dörd ildən bir Olimpiya oyunları keçirilir.

Yunan yazısı bir sıra əlifbalar, o cümlədən latın və kiril əlifbaları üçün əsas olmuşdur.

Olimpiya oyunları

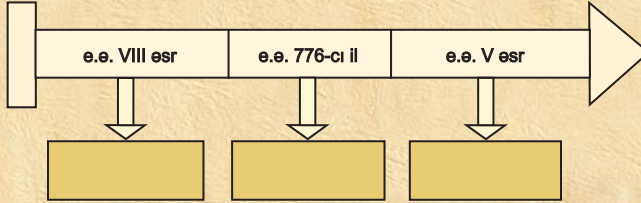
Bir çox yunan sözləri müasir dillərə, eləcə də Azərbaycan dilinə keçmişdir. Məsələn, gimnaziya, xor, tragediya, komediya, orkestr, xronologiya və s.

“İlk Olimpiya oyunlarının vətəni Yunanıstandır” ifadəsini izah edin.

1. Yunanıstanda xalq arasında formalaşan çoxtanrıçılığın mahiyyətini izah edin.
2. Yunanıstanda ilk teatr tamaşaları necə yarandı?
3. Afina akropolunu təsvir edin.
4. Yunan alimlərinin elmə verdiyi töhfələri dəyərləndirin.
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

“Azərbaycan Olimpiya oyunlarında” adlı təqdimat hazırlayın.

20. YUNAN ŞƏHƏR-DÖVLƏTLƏRİNİN TƏNƏZZÜLÜ. MAKEDONIYA DÖVLƏTİNİN GÜCLƏNMƏSİ

Qranik, İss, Qavqamel döyüşləri, Faros mayakı

II Filipp

Xeroneya döyüşünün yunan şəhər-dövlətlərinin azadlığına son qoyduğunu izah edin.

Yunan şəhər-dövlətlərinin tənəzzülü. Yunan şəhər-dövlətləri arasında çoxlu qənimət ələ keçirmək, dəniz ticarətində üstünlük qazanmaq üçün rəqabət gedirdi. Bu rəqabət Yunanıstanın iki ən qüdrətli şəhər-dövləti Afina ilə Sparta arasında uzunsürən müharibəyə səbəb oldu.

Afina—Sparta müharibəsi. *E.ə. 431-ci ildə* başlayan müharibə kiçik fasilələrlə e.ə. 404-cü ilə qədər davam etdi. Müharibədə Sparta qələbə çaldı. Bu müharibələr nəticəsində yunan şəhər-dövlətləri zəiflədi və sonralar qonşu Makedoniyanın hakimiyyəti altına düşdü.

Makedoniya dövləti. II Filipp. Makedoniya Balkan yarımadasının şimalında yerləşirdi. E.ə. IV əsrin ortalarında, II Filippin hakimiyyəti dövründə Makedoniya qüdrətli dövlətə çevrildi. II Filipp güclü nizami ordu yaratmışdı.

II Filipp zəifləmiş yunan şəhər-dövlətlərini tutmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirdi. Bir çox hallarda o, şəhər əhalisinin bir hissəsini pulla ələ alır, onlar da şəhər darvazalarını makedoniyalılar üçün açırdılar. *E.ə. 338-ci ildə* Xeroneya şəhəri yaxınlığında II Filippə yunan orduları ara-

sında həlledici döyüş oldu. Xeroneya döyüşü yunan şəhər-dövlətlərinin azadlığına son qoydu. II Filippin 18 yaşlı oğlu *İskəndər* bu döyüşdə ilk dəfə sərkərdəlik məharətini nümayiş etdirdi.

Makedoniyalı İskəndər və onun Şərqə yürüşü. II Filipp öz dövlətinin ərazilərini genişləndirmək istəyirdi. Yürüş ərəfəsində o, sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Atasının ölümündən sonra İskəndər (e.ə. 336–323) hökmdar elan edildi.

Makedoniya ordusu İskəndərin başçılığı ilə Şərqə hərəkət etdi. *Qranik* döyüşündə İskəndər Əhəməni ordusunu məğlub etdi. *İss* döyüşündə İskəndərin ordusu III Daranın müddu döyüşçülərini məğlub edərək, Aralıq dənizi sahili ilə Misirə doğru hərəkət etdi. Finikiyanın Tir şəhərində ciddi müqavimətlə rastlaşdı, lakin bu müqaviməti az bir zamanda qıraraq şəhəri ələ keçirdi.

Makedoniyalı İskəndərin yürüşlərini təsvir edin.

Makedoniyalı İskəndər (Aleksandr) 20 yaşında taxta çıxmışdı. 30 yaşına qədər dünyanın ən böyük imperiyasını (Yunanıstandan Misirə və Şimal-qərb Hindistana qədər) yaratmışdı. İmperiya ərazisində xeyli şəhər saldırmışdı. Makedoniyalı İskəndərin (Aleksandrın) adına salınmış şəhərlər Aleksandriya (İskəndəriyyə) adlandırılmışdır. Onun addım atdığı yerlərdə yunan mədəniyyəti yayılmışdır.

Qavqamel döyüşünün nəticəsini dəyərləndirin.

Finikiyanın digər şəhərləri və Misir İskəndərə döyüşsüz tabe oldu. Misir kahinləri İskəndəri firon və tanrı adlandırdılar.

Bundan sonra İskəndər Mesopotamiyaya doğru hərəkət etdi. Əhəməni padşahı III Dara İskəndərə qarşı böyük ordu toplamışdı.

Həlledici döyüş *Qavqamel* adlı yerdə baş verdi. Qavqamel döyüşündə də İskəndər qalib gəldi. Əhəməni hökmdarı III Dara ölkənin şərfinə qaçdı.

Makedoniyalı İskəndərin imperiyası

Sizin fikrinizcə, İskəndərin Hindistanın işğalını yarımçıq qoymasının səbəbi nə idi?

lük məsafədə çox bərəkətli sahilləri olan Qanq çayı axır. O bu torpaqları görməyə can atırdı. Böyük sərkərdə Hindistanın şimal-qərbinə hücum etdi. Əhali ciddi müqavimət göstərdi. İskəndərin ordusu uzunmüddətli döyüşlərdən yorulmuşdu. Ona görə də o, Hindistanın fəthini yarımçıq qoyub geri döndü. Yolda qızdırma ilə müşayiət olunan xəstəliyə tutulması ona Makedoniyaya çatmağa imkan vermədi. İskəndər 33 yaşında, elə yoldaca vəfat etdi.

Makedoniyalı İskəndər böyük imperiya yaratmışdı. Bu imperiya Balkan yarımadası və Misirdən başlayaraq Hindistana qədər böyük bir ərazini əhatə edirdi. Lakin ölümündən bir qədər sonra bu böyük imperiya ayrı-ayrı padşahlıqlara parçalandı.

Makedoniyalı İskəndərin imperiyasının parçalanması

Makedoniya imperiyasında mədəniyyət. İskəndərin yürüşləri Şərq ölkələrinin mədəni həyatında böyük dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu ərazilərdə yunan dili və yunan mədəniyyəti geniş yayılmışdı. İşğal etdiyi Şərq ölkələrində onun adını daşıyan çoxsaylı şəhərlər salınmışdı.

Nilin deltasında onun şərəfinə salınmış İskəndəriyyə şəhəri xüsusilə məşhur idi. Şəhərin qarşısındakı Faros adasında hündürlüyü 140 metr olan mayak tikilmişdi. Bu mayak dünyanın 7 möcüzəsindən biri hesab edilirdi.

İskəndəriyyə şəhəri, həm də bazarları ilə məşhur idi: burada Avropa, Asiya və Afrika ölkələrindən gətirilən müxtəlif məhsullar satılırdı. İskəndəriyyədə gözəl saraylar və məşhur **musey*** var idi. İskəndəriyyə museyində papirus və **perqament*** üzərində yazılmış 700 min əlyazma saxlanılırdı.

İskəndəriyyə museyində *Evklid* və *Arxi-med* kimi böyük alimlər də işləmişdir.

Evklid

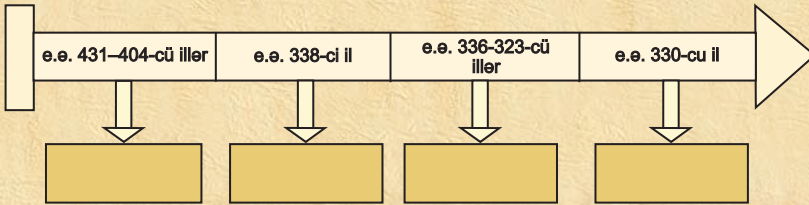
Perqament üzərində yazı

* **Musey** — muzaların məbədi deməkdir; yunan əsətirində elm və incəsənətə himayədarlıq edən ilahələr muza adlanırdılar.

* **Perqament** — yazı yazmaq üçün xüsusi işlənmiş buzov və quzu dərisi

1. Yunan şəhər-dövlətləri arasında yaranmış ziddiyyətləri şərh edin.
2. Makedoniyalı İskəndərin qalib gəldiyi döyüşləri xronoloji ardıcılıqla söyləyin və yerləri xəritədə göstərin.
3. Əhəmənilər imperiyasının süqut etmə səbəbini izah edin.
4. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

“Makedoniyalı İskəndərin yürüşləri” mövzusunda təqdimat hazırlayın.

QƏDİM ROMA

21. QƏDİM ROMA RESPUBLİKASININ YARANMASI

Senat, konsul, tribun, qladiator, respublika, triumf

Roma dövlətinin yaranması. Roma dövləti Apennin yarımadasında yaranmışdır. Yunanlar Aralıq dənizində üzərkən Apennin yarımadasının cənub hissəsinin zəngin otlaqlarını görmüş və buranı *İtaliya*, yəni “*buzovlar ölkəsi*” adlandırmışdılar.

E.ə. 1-ci minilliyin əvvəllərində Apennin yarımadasında müxtəlif tayfa və xalqlar yaşayırdılar. Onların arasında ən çox inkişaf etmiş xalq *etrusklar* idi.

Roma dövlətinin yaranması və onun inkişaf mərhələlərini müəyyən edin.

Rəvayətə görə, latın şəhərlərindən birinin şahı öz qardaşı qızının əkiz doğulmuş iki oğlunu – Romulu və Remi Tibr çayına atmağı əmr edibmiş. O qorxurdu ki, uşaqlar böyüdükdən sonra onu taxtdan məhrum edərlər. Bu zaman Tibr çayı daşır, içərisində uşaqlar olan səbət ağacın budağına ilişib qalır. Uşaqlar xilas olurlar. Bir dişi canavar onları öz südü ilə bəsləyir, sonra isə uşaqları bir çoban tapıb tərbiyə edir. Qardaşlar böyüyüb güclü və cəsarətli döyüşçü olurlar. Onlar şaha qarşı üsyan qaldırır, onu öldürürlər. Bundan sonra Romul və Rem şəhər salmaq qərarına gəlirlər, lakin şəhərin harada salınması və gələcəkdə oranı kimin idarə edəcəyi haqqında mübahisə edib dalaşırlar. Qəzəblənən Romul Remi öldürür. O, çobanın onları tapdığı yerdə şəhər salır və orada şahlıq etməyə başlayır. Bu şəhər Romulun adı ilə Roma adlandırılır.

Romalılar il hesabını öz şəhərlərinin salındığı əfsanəvi ildən – e.ə. 753-cü ildən hesablayırdılar. Romada Kapitoli təpəsində dişi canavarın heykəli qoyulmuşdu.

Kapitoli təpəsində Rem və Romul onları bəsləyən ana canavarla

Roma Respublikasının ərazisi:

- e.ə. VI əsrin sonunda
- e.ə. III əsrin ortalarında (Pun müharibələrinin başlanğıcına yaxın)

- ▨ Romalıların məskən saldığı ərazilər
- ▨ Pun müharibələrinin başlanğıcına yaxın karfagenlilərin torpaqları

Romanın tarixi **padşahlıq, respublika*** və **imperiya** dövrlərinə bölünür.

Padşahlıq dövrü. Romanın ən qədim sakinlərinin nəslindən olanlar özlərini *patrisilər* (latın dilindəki *pater* — ata sözündən götürülmüşdür) adlandırırdılar.

Patrisilərin “ağsaqqallar şurası” var idi. Bu şura latın dilində “*senat*”, onun üzvləri senator adlanırdı. Senatorlar öz sıralarından bir nəfəri ömürlük padşah seçirdilər.

Romaya sonradan köçüb gələnlərə *plebeylər* deyilirdi. Onlar orduda xidmət edirdilər.

Respublika dövrü. Bu dövrdə senatın nüfuzu artdı. Senat maliyyə işlərinə baxır, mü-

Roma Respublikasının idarəedilmə qaydalarını təsvir edin.

Roma senatında yığıncaq

* **Respublika** — latın dilində “ictimai iş”, “ümumi iş” deməkdir.

Xalq tribunlarını seçmək hüququnu qazanmaq plebeylər üçün hansı səbəbdən maraqlı idi?

Roma döyüşçüsü

haribə və sülh məsələlərini həll edirdi. Romada hər il patrisilərin arasından iki *konsul* seçilirdi. Konsullar 1 il ərzində Romanı idarə edir, müharibə zamanı isə ordu komandanı olurdular.

Respublika qurulandan sonra da hüquqsuz qalan plebeylər orduda xidmət etməkdən imtina etdilər. Patrisilər plebeylərsiz ordunun zəif olacağını başa düşərək onlara güzəştə getdilər. E.ə. V əsrin əvvəlində plebeylər öz müdafiəçilərini — *xalq tribunlarını* seçmək hüququ qazandılar. Tribun senatın və konsulun plebeylərə aid göstərişlərini ləğv etmək hüququna malik idi. Bunun üçün onun “**veto**”^{*} sözünü deməsi kifayət idi. Xalq tribununun öldürmək ən ağır cinayət sayılırdı.

Patrisilərlə plebeylər arasında 200 ildən çox davam edən mübarizədən sonra plebeylər Romanın tamhüquqlu vətəndaşları oldular. Hər bir Roma vətəndaşı istədiyi vəzifəni tuta bilərdi. Vəzifəyə görə əməkhaqqı verilmədiyi üçün yoxsullar vəzifə tutmaq istəmirdilər.

Bu dövrdə Romanın ordusu *legionlardan*^{*} təşkil olunmuşdu. Legionun əsas gücü ağır silahlı piyadalardan ibarət idi. Onlar nizə və qılıncla silahlanır, zirehli paltar geyinirdilər. Süvari qoşun hissələri piyadaları cinahlardan qoruyur, qaçan düşməni təqib edirdilər.

Güclənmiş romalılar Cənubi İtaliya-dakı yunan şəhərlərini də tutaraq yarımadanın bütün ərazisinə sahib oldular.

^{*} *Veto* — latın dilində “qadağan edirəm” deməkdir.

^{*} *Legion* — qoşun hissəsi

Onlar tabe etdikləri tayfaları “*Parçala və hökm-ranlıq et!*” siyasəti yürüdərək idarə edirdilər.

Bütün İtaliyanı tutduqdan sonra Roma Siciliya adasını da ələ keçirmək istədi. Bu adanın bir hissəsini Şimali Afrikada yerləşən Karfagen dövləti ələ keçirmişdi. Adanın qalan hissəsini də ələ keçirmək istəyən Karfagenlə Roma arasında fasilələrlə davam edən müharibələr baş verdi. Romalılar karfagenliləri *punlar* adlandırdığına görə bu müharibə tarixə *Pun müharibələri* adı ilə daxil oldu.

Pun müharibələrinin gedişində Sardiniya, Korsika və Siciliya adaları Roma tərəfindən işğal olundu. Karfagen şəhəri tamam dağıdılıb yandırıldı. Roma senatının qərarı ilə Karfagen Romanın əyaləti elan edildi.

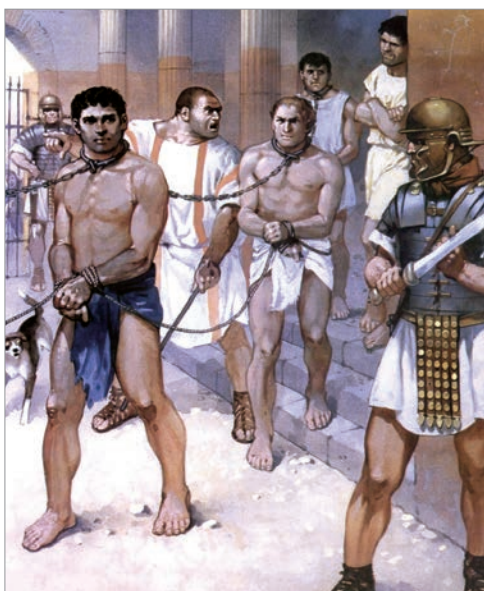
Roma ordusunun işğal etdiyi torpaqları müəyyənləşdirin.

Karfagen şəhəri

Qalib sərkərdə Romaya daxil olur.

Romada qul bazarı

Romada qullara
münasibəti təsvir
edin.

Sonra Makedoniyanı işğal edən romalılar *e.ə. 146-cı ildə* Yunanıstanı da Romanın əyalətinə çevirdilər. Şəhərlər ələ keçirildikdən sonra qalib sərkərdə qarət üçün onu döyüşçülərin ixtiyarına buraxırdı. Qənimətin bir hissəsi Roma xəzinəsinə verilirdi. Qalib sərkərdə dörd ağ at qoşulmuş arabada zəfər tağının altından keçərək Romaya daxil olurdu. İşğal olunmuş əraziləri canişinlər idarə edirdi.

Romada qulların vəziyyəti.

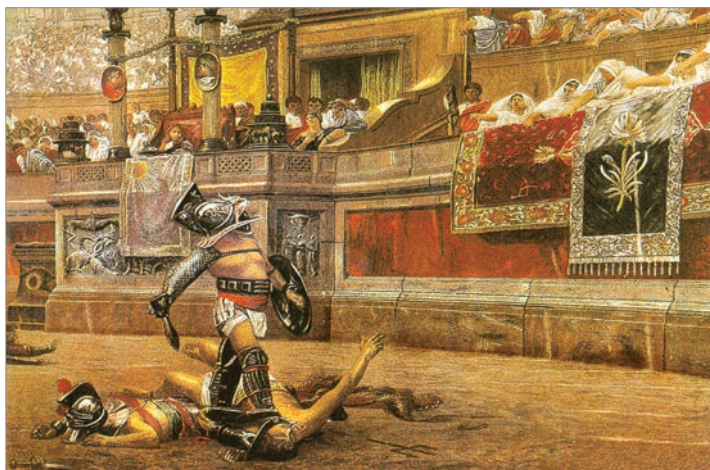
Hərbi əsirlər və işğal olunmuş ərazilərin dinc əhalisi qul edilib satılırdı. Romalılar qulları "*danışan əmək alətləri*" adlandırırdılar. Ən böyük qul bazarı Egey dənizindəki Delos adasında yerləşirdi.

Romada *e.ə. III əsrdən* başlayaraq **qladiator*** döyüşləri keçirilirdi. Çevik və güclü qullara xüsusi məktəblərdə silah işlət-

məyi öyrədir, onları bir-biri ilə vuruşmağa məcbur edirdilər. Belə qulları *qladiator* adlandırırdılar. Bayramlarda **arenada*** qladiatorlar arasında döyüşlər keçirilirdi. Məğlub edilən, lakin sağ qalan qladiatorun taleyi ta-

* **Qladiator** — latınca "qladius" sözündən olub, qılınc deməkdir.

* **Arena** — qumla örtülmüş mərkəzi döyüş meydanı

Qladiator
döyüşləri

maşaçılardan asılı idi. Onlar baş barmağını qaldırırdılsa, məğlub olan qladiator sağ qalırdı. Baş barmağını aşağı saldıqda isə o, qalib gələn qladiator tərəfindən öldürülürdü.

Xalq tribunları. *E.ə. 133-cü ildə* xalq yığıncağı Qrakx qardaşlarından *Tiberini* xalq tribunu seçdi. O, yeni torpaq qanunu təklif etdi. Çünki Romada kəndlilərin bir çoxu torpaqsız idi. Tiberi təklif edirdi ki, varlı romalıların istifadə etdiyi torpaqların ölçüsünə məhdudiyyət qoyulsun. Bu ölçü qanunla müəyyən edilsin. Qalan torpaqlar isə yoxsullara paylansın və həmişəlik onların ixtiyarına verilsin. Bu torpaqların satılıb-alınması qanunla qadağan edilsin. Senat bu təklifi qəbul etmədi. Buna baxmayaraq, Tiberinin çağırdığı xalq yığıncağı torpaq qanununu qəbul etdi. Onun başçılığı altında artıq torpaqlar alınmağa və yoxsullara paylanmağa başlandı.

Tiberinin düşmənləri ona böhtan atıb dedilər ki, guya o, padşah olmaq istəyir. Bu böhtandan istifadə edən senatorlar Tiberini və onun

Tiberi və Qay
Qrakx qardaşları

Xalq tribunları və Roma kəndliləri arasında münasibətləri izah edin.

Tiberi Qraksın xalq yığıncağında çıxışı

*Romada qulların
üsyasını təsvir edin.*

rından ucuz qiymətə taxıl verildi. Qayın yoxsullara bu qədər səxavət göstərməsi senatın xoşuna gəlmədi. Romaya qoşun yeridildi. Küçə döyüşlərində Qayın çoxlu tərəfdarı öldürüldü. Bu döyüşlərdə Qay da həlak oldu. Bundan sonra torpaqların paylanması dayandırıldı. Torpağın satılıb-alınmasını qadağan edən qanun ləğv olundu. Varlılar yenə kəndlilərin torpaqlarını satın almağa başladılar.

Spartak üsyanı. E.ə. 74-cü ildə Kapuya şəhərindəki qladiator məktəbində qullar qiyam qaldırdılar. 78 nəfər qul qaçaraq Vezuvi dağının zirvəsində düşərgə saldı. Üsyana Spartak başçılıq edirdi. Ətraf malikanələrin qulları da Spartaka qoşuldular. Onlar Kapuyadan göndərilmiş hərbi dəstəni məğlub edərək xeyli silah ələ keçirdilər.

Senatın göndərdiyi qoşun Vezuvi-ni mühasirəyə aldı. Üsyançılar üzüm tənəklərindən hördükləri nərdivanlarla gecə ikən sıldırım qayadan enərək romalıların üzərinə atıldılar və onları darmadağın etdilər.

Üsyançı qulların
Vezuvi dağından enməsi

Senat üsyançılara qarşı yeni böyük ordu göndərdi. Ordunun komandanı *Krass* idi. O, üsyançıların yolunu kəsib onları tələyə saldı. Spartak üsyançılara “*acından ölməkdənsə, qılınc zərbəsindən ölmək daha yaxşıdır*” sözləri ilə müraciət etdi və onları Krassın istehkamları üzərinə hücumu apardı.

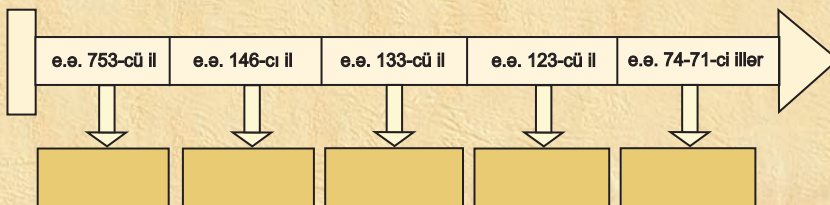
E.ə. 71-ci ildə Roma qoşunları ilə son döyüşdə Spartak həlak oldu. Krassın və onun köməyinə yetişən Pompeyin qoşunları üsyançıları darıma-
dağın etdi. Romalılar Kapuyadan Romaya gedən
yol boyunca 6 min qulu çarmıxa çəkdilər.

Sizin fikrinizcə, Spartak nə üçün bu sözlərlə qullara müraciət etdi?

1. Patrisi və plebeylərin sosial vəziyyətini müqayisə edin.
2. Xalq tribunlarının hansı hüquqlara malik olduğunu müəyyən edin.
3. Pun müharibələrinin nəticəsi nə oldu?
4. Qüdrətli Roma dövlətinin tutduğu torpaqları xəritədə göstərin.
5. Tiberi və Qay Qrakk qardaşlarının fəaliyyətini dəyərləndirin.
6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

Spartak üsyanının başvermə səbəbini və nəticəsini izah edin.

22. RESPUBLİKANIN SONU. ROMA İMPERİYASININ YARANMASI VƏ SÜQUTU

*Diktator, kolonlar, vandallar, german tayfaları,
Mark Trayan*

Yuli Sezar

*Yuli Sezarın Roma
hakimiyyətə
gəlməsini şərh edin.*

Yuli Sezar və onun Romada hakimiyyəti zəbt etməsi. Spartak üsyanı yatırıldıqdan sonra Romada hakimiyyət uğrunda mübarizə senat ilə Sezar arasında gedirdi. Pompey və Krass senat adından iştirak edirdilər. Konsulluq müddəti bitdikdən sonra Yuli Sezar **Qalliya*** əyalətinə canişin təyin edildi. O, Romada hakimiyyəti ələ keçirmək istəyirdi. *E.ə. 49-cu ildə* Sezarın qoşunları Roma üzərinə hərəkət etdi. Sezarı ya Roma üzərində hakimiyyət, ya da rüsvayçı qətl gözləyirdi. O, “*Püşk atılmışdır!*” deyib, irəlilədi. Sezara qarşı hərəkət edən senat qoşunlarına Pompey başçılıq edirdi. Sezar hücum zamanı o qədər cəld hərəkət etdi ki, Pompeyin müdafiəni təşkil etməyə zamanı olmadı. Sezarın qoşunları müqavimətə belə rast gəlmədən Romanı və bütün İtaliyanı tutdu.

Pompeyin ordusu darmadağın edildi. Sezarla senat tərəfdarları arasında gedən vuruşmalar Romada **vətəndaş müharibəsi*** adlandırıldı. Senat ələcsiz qalıb Sezarı ömürlük **diktator*** elan etdi. Metal pullar üzərində

* **Qalliya** — e.ə. I əsrdə fransız xalqının soyunu təşkil edən qalların yaşadığı ərazi onların adı ilə Qalliya adlanırdı.

* **Vətəndaş müharibəsi** — bir ölkənin vətəndaşları arasında gedən silahlı mübarizə

* **Diktator** — dövləti idarə etməkdə qeyri-məhdud hüquqa malik olan şəxs

onun şəkli həkk olunur, heykəlləri tanrıların heykəlləri ilə yanaşı qoyulurdu. Sezarın təkbaşına hakimiyyəti uzun sürmədi. *E.ə. 44-cü ildə* senatın iclası zamanı respublika tərəfdarları Sezara qəsd təşkil etdilər. Qəsdə Brut başçılıq edirdi. Sezara 23 xəncər zərbəsi vurularaq öldürüldü.

Sezarın köməkçisi *Antoni* və varisi *Oktavian* respublikaçılara qarşı çıxdılar. Oktavian Sezarın qohumu idi. Sezar onu özünün varisi elan etmişdi.

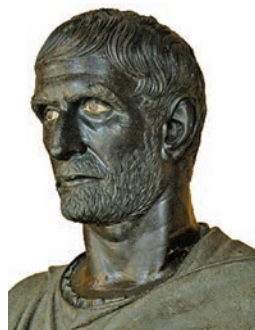
Antoni və Oktavian qüvvələrini birləşdirib respublikaçıları məğlub etdilər.

Qaliblər Roma dövlətinin idarə işlərini öz aralarında bölüşdürdülər. Antoni Roma dövlətinin şərq əyalətlərini, Oktavian isə qərb əyalətlərini idarə edirdi. Antoni və Oktavian arasında rəqabət var idi. Sonda bu da müharibə ilə nəticələndi.

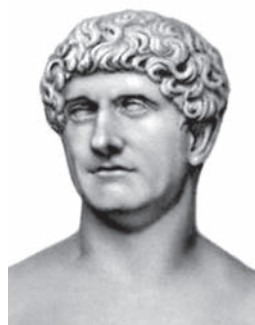
Antoni ilə Oktavian arasında həlledici döyüş oldu. Bu döyüşdə Antoni məğlubiyyətə uğradı. O, yaşadığı İskəndəriyyə şəhərinə qayıtdı. *E.ə. 30-cu ildə* Oktavianın qoşunları İskəndəriyyəni tutdular. Misir Romanın əyalətinə çevrildi. Oktavian Romanın şərq və qərb əyalətlərinin tək hakimi oldu. Senat Oktavianı *Avqust* (müqəddəs) fəxri adını verdi.

İmperiya dövrü. Oktavian Avqustun dövründən etibarən Roma dövləti *imperiya* adlanmağa başladı.

Mark Trayanın dövründə Romanın ərazisi daha da genişləndi. Trayan Qara dənizlə Adriatik dənizi arasındakı torpaqları, Mesopotamiyanı, Kiçik Asiyada Kilikiyanı, Ərəbistan

Brut

Antoni

Oktavian
Avqust

ROMA İMPERİYASI

Romada təsərrüfatı inkişaf etdir-mək məqsədilə qul-darların hansı ad-dım atdığını müəy-yən edin.

yarımadasında bir çox əraziləri işğal etdi. O, Parfiyaya da yürüş etdi və onun paytaxtı Ktesifonu tutdu, lakin işğal olunmuş ərazilərdə baş verən üsyanlar onu geri qayıtmağa məcbur etdi. Beləliklə, Trayan Parfiyanın fəthini başa çatdırı bilmədi.

Quldarlıq təsərrüfatının tənəzzülü. Romada təsərrüfat inkişaf edirdi. Su dəyirmanları, çoxgavahınlı kotan, yeni biçin alətləri ixtira olundu. Quldarlıq texnikanın inkişafını ləngidirdi. Qulların öz əməklərinə marağı az idi. *Öz əməklərinin nəticəsinə maraqlı olsunlar deyə* bəzi quldarlar öz torpaqlarını kiçik sahələrə bölərək qullara və *azad kəndlilərə icarəyə verirdilər*. Torpaq alan qullara “daxmal qullar”, azad kəndlilərə isə **kolonlar*** deyilirdi. Kolonlardan fərqli olaraq, “daxmal qullar” azad deyildilər. II əsrdə Roma imperatoru qulların öldürülməsini qadağan etmişdi.

Roma imperiyasının parçalanması. 330-cu ildə imperator Konstantinin təşəbbüsü ilə paytaxt qədim yunan şəhəri *Vizantiyə* (Bizansa) köçürüldü. Yeni paytaxt *Konstantinopol* adlandı.

395-ci ildə Roma imperatoru imperiyanı iki oğlu arasında bölüşdürdü. Beləliklə, paytaxtı Konstantinopol olan *Şərqi Roma* (Bizans) və paytaxtı Roma şəhəri olan *Qərbi Roma* imperiyaları yarandı. Bütün İtaliya, Avropanın və Afrikanın qərbi Qərbi Roma imperiyasının hakimiyyəti altında qaldı. Şərqi Roma impe-

* **Kolonlar** — latınca “kolonus” sözündən olub, əkinçi deməkdir.

riyasına isə Balkan yarımadası, Misir, Romanın Asiyadakı torpaqları daxil oldu. Artıq zəifləmiş Qərbi Roma imperiyasına *V əsrin əvvəlində* german tayfaları olan *qotlar, vandallar* hücum etdilər.

V əsrin ortalarında hunlar Romaya yürüş etdilər. Hunlar Roma qapılarına çatanda Roma papası bir qrup adamla hunların başçısı Attilanı qarşıladı və dedi: “Səni salamlayıram, Allahın bəlası!” Roma papası bildirdi ki, o, Attilanın bütün şərtlərini qəbul edir, təki Attila şəhərə daxil olmasın. Attila bu təklifi qəbul edib, ordusunu geri çəkdi.

Qərbi Roma imperiyasının süqutu. Vandallar bir sıra Avropa ölkələrini tutaraq, oradan Afrikaya köç etmiş, Romanın Afrikadakı əyalətində *Vandal krallığı* yaratmışdılar. Vandallar Afrikadan İtaliyaya keçib asanlıqla

Konstantin

Qərbi və Şərqi Roma imperiyasına daxil olan əraziləri müasir xəritədə müəyyən edin.

Romanın süqutu

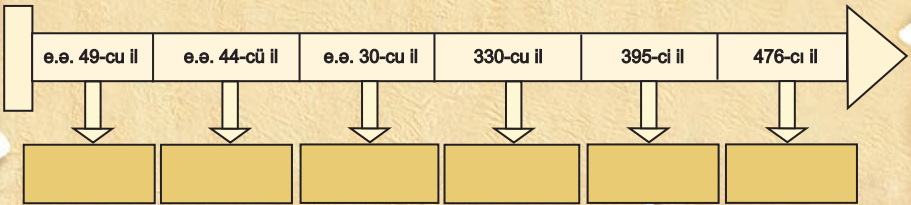
*“Vandallar Roma-
da” adlı təqdimat
hazırlayın.*

Roma şəhərini tutdular. On minlərlə romalı öldürüldü və qul edildi. Vandallar heykəlləri sındırır, kitabları məhv edir, evləri yandırır dılar. Onların törətdiyi dağıntılar o qədər dəhşətli idi ki, aradan əsrlər keçməsinə baxmayaraq, indiki dövrdə də belə hərəkət edənlər, maddi və mənəvi dəyərləri məhv edənlər “vandal” adlandırılır.

476-cı ildə german tayfaları Qərbi Roma imperatorunu taxtdan saldılar. Qərbi Roma imperiyası süqut etdi. Qərbi Roma imperiyasının süqut etdiyi il həm də qədim dünya tarixinin sonu hesab olunur.

1. Romada vətəndaş müharibəsinin nəticəsini şərh edin.
2. Misirin Romanın əyalətinə çevrilmə səbəbini izah edin.
3. Romanın imperiya adlandırıldığı dövrü müəyyən edin.
4. “Daxmalı qullar” və “kolonlar”ın vəziyyətini müqayisə edin.
5. German tayfalarının Qərbi Romaya hücumunun nəticələrini söyləyin.
6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

“Qüdrətli Roma imperiyası hansı səbəbdən zəiflədi və parçalandı?” müxtəlif mənbələrdən əlavə məlumat toplayın.

23. QƏDİM ROMA MƏDƏNİYYƏTİ

Kolizey amfiteatri, xristianlıq, Panteon

Qədim Roma memarlığı. Roma güdrətli dövlətə çevrildikdən sonra onun paytaxtı Roma şəhəri Aralıq dənizi sahillərində ən iri şəhər oldu.

Romanı “Əbədi qızıl şəhər” və ya sadəcə “Şəhər” adlandırırdılar.

Romada *zəfər tağları* ən çox yayılmış memarlıq abidələri idi. Təntənəli günlərdə imperatorlar bu tağların altından keçirdilər.

İmperator Avqustun əmri ilə Romanın ətrafında göl yaradılmışdı. Burada dəniz döyüşü tamaşaları göstərilirdi.

İmperatorlar şəhərin forum adlanan mərkəzi meydanında və onun ətrafında abidələr ucaldır, möhtəşəm məbədlər və başqa ictimai binalar tikdirirdilər.

Romanın ən əzəmətli binalarından biri **Kolizey amfiteatri*** idi. Kolizeydə qladiator döyüşləri keçirilir və teatr tamaşaları göstərilirdi.

Şəhərin ən gözəl memarlıq abidələrindən biri də **Panteon*** idi.

Konstantinin dövründə inşa olunmuş zəfər tağı

Kolizey amfiteatri

Panteonun xarici görünüşü

* **Kolizey amfiteatri** — latınca “kolosseus” sözündən olub, böyük, iri, **amfiteatr** — tamaşagah deməkdir.

* **Panteon** — bütün tanrıların məbədi deməkdir.

Romada
imperator Trayanın
şərəfinə ucaldılmış
sütun

Roma memarlığının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirin.

İmperator Trayanın şərəfinə Romada təqribən 40 metr hündürlüyündə sütun ucaldılmışdı. Sütuna lent kimi sarıyan mərmər **relyefdə*** imperatorun hərbi yürüşü və döyüş səhnələri təsvir edilmişdi. Sütunun zirvəsində isə Trayanın heykəli qoyulmuşdu.

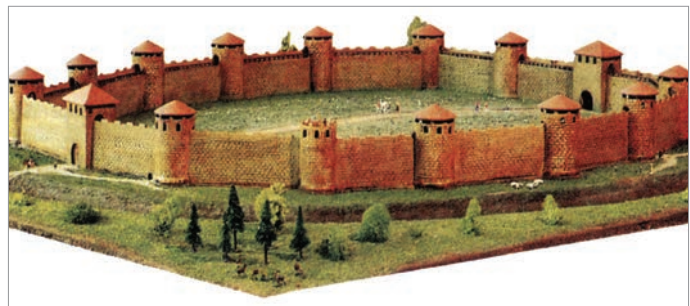
Romalılar yunan və Şərq memarlıq üsullarından geniş istifadə edirdilər. Roma memarları *betonu* ixtira etdilər. Onlar tağşəkilli örtüklər (arkalar) və günbəzlər tikməyi bacarırdılar.

Şəhərdə isti və soyuq hovuzları olan **term-lər*** — hamamlar tikilirdi. Termlərdə istirahət zalları və kitabxanalar da var idi.

Sirk, cıdır meydanı tikilmişdi. Cıdır meydanında at yarışları keçirilirdi.

Roma müəllifləri tragediya və komediyalar tamaşaya qoyurdular. Qladiator döyüşləri və döyüş arabalarının ötürməsi romalılar üçün çox maraqlı olurdu.

Qədim Roma incəsənəti. Qədim Romada təsviri sənət, heykəltəraşlıq və bədii sənət inkişaf etmişdi.

Romanın qala istehkamları

* **Relyef** — qabarıq təsvir

* **Term** — yunanca “termos” sözündən olub, isti deməkdir.

Roma heykəltəraşları yunanlardan çox şey öyrənmişdilər. Yunan heykəllərindən fərqli olaraq romalıların yaratdığı heykəllər insanın həm xarici görünüşünü dəqiq təsvir edir, həm də onların xarakterini açıb göstərirdi.

Roma poeziyası və elm. E.ə. I əsr və bizim eranın I əsrinin əvvəli Roma poeziyasının “qızıl dövrü” hesab edilir. Bu dövrdə şairlər Vergili və Lukretsi yaşayıb-yaratmışlar.

Romalıların yaratdığı latın əlifbasından indi də bir çox xalqlar, o cümlədən Azərbaycan xalqı istifadə edir.

Bu gün elmdə bitkilərin və heyvanların latın dilindəki adlarından istifadə olunur. Xəstəliklərin və dərmanların da adı latındadır.

Romada Sezar dövründə tətbiq edilən təqvimdən müəyyən dəyişikliklərlə indi də istifadə olunur. Ayların latın adı da saxlanmışdır: sentyabr — “yeddiinci”, dekabr — “onuncu” (Romada il mart ayında başlanırdı) deməkdir. İyul Yuli Sezarın şərəfinə, sonrakı

Öküzbaşı riton

Roma memarlarının yunan və Şərq memarlığından nələri mənimsədiyini müəyyənləsdirin.

Romada məktəb

Romada cərrahiyyə alətləri

Antik dövrdə elm, ədəbiyyat və yazıda qazanılan uğurları müəyyən edin.

İlk xristianların gizli fəaliyyət göstərməsinin səbəbini söyləyin.

ay isə Avqustun şərəfinə adlanmışdır. **Antik*** mədəniyyət Avropa ölkələrinin mədəni inkişafı üçün əsas olmuşdur.

Xristianlığın yaranması. *I əsrdə* Fələstin-də dünya dinlərindən biri olan xristianlıq meydana gəldi. Xristianlar icmalarda birləşir, birlikdə ibadət edir, öz bayramlarını keçirirdilər. Vahid tanrını tanıdığına, imperatorlara sitayiş etməkdən boyun qaçırdığına görə Romanın hakim dairələri onların yığıncaqlarını qadağan edirdi. Buna görə də xristianlar gizli fəaliyyət göstərməyə məcbur idilər. Xristian icmalarını birləşdirən təşkilat — *kilsə* yarandı. Kilsə xristianların fəaliyyətinə rəhbərlik edirdi.

313-cü ildə imperator Konstantin xristianlara açıq ibadət etməyə və məbədlər tikməyə icazə verdi. Konstantin ölümqabağı özü də xristianlığı qəbul etdi.

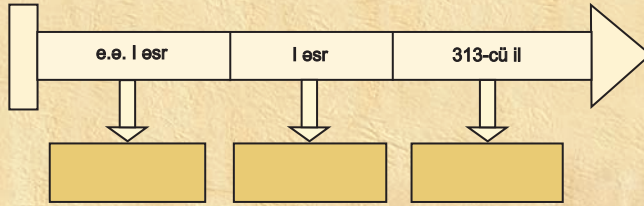

İlk xristianların
gizli toplantısı

* **Antik** — “antikvus” sözündən olub, qədim deməkdir.

1. Romada zəfər tağlarının qürur yeri olduğunu müəyyən edin.
2. Romalıların ixtiralarını dəyərləndirin.
3. Latin əlifbasından hansı xalqların istifadə etdiyini müəyyənləşdirin.
4. Roma təqvimi ilə müasir təqvimimizi müqayisə edin.
5. Xristianlığın səciyyəvi xüsusiyyətlərini izah edin.
6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

“Roma dünya mədəniyyəti xəzinəsinə nə verdi?” mövzusunda esse yazın.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. **Allahverdiyev S., Haqverdiyev Ə.** Türk dünyası xalqlarının tarixi. Bakı, 1996.
2. **Göyüşov R.** Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, 1983.
3. **Həsənov Y.** Qədim Roma tarixi. Bakı, 1968.
4. **Qeybullayev Q.** Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, 1992.
5. **Qüdrətov D.** Türk xalqlarının tarixi. Bakı, 2000.
6. **Mustafazadə T.** Ümumi tarix. I hissə. Bakı, 1995.
7. **Nehri C.** Ümumdünya tarixinə bir nəzər. Bakı, 1990.
8. **Özdək Rafiq.** Türkün qızıl kitabı. I hissə. Bakı, 1991.
9. **Plutarx.** İskəndər Zülqərneyn. Bakı, 1989.
10. **Zaur Həsənov.** Çar Skiflər. Bakı, 2005.

Türk dilində

1. **Eberhard V.** Çin Tarihi. Ankara, 1987.
2. **Kramer S.N.** Tarih Sumerde Başlar. İstanbul. 2002.

Rus dilində

1. **Алиев В.Г.** Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку, 1991.
2. **Алиев И.** История Мидии. Баку, 1960.
3. **Арриан Ф.** Поход Александра. Москва, 1962.
4. **Белявский В.А.** Вавилон легендарный и Вавилон исторический. Москва, 1971.
5. **Бонгард – Левин Г., Ильин Г.** Индия в древности. Москва, 1985.
6. **Бурасин А.А., Годер Г.И., Свенцицкая И.С.** История древнего мира. Москва, 1999.
7. **Гумилев Л.Н.** Тысячелетие вокруг Каспия. Баку, 1990.
8. **Дмитриева Н.А., Виноградова И.А.** Искусство древнего мира. Москва, 1986.

-
9. **Дьяконов И.** Очерк истории Древнего Ирана. Москва, 1961.
 10. **Коровкин Ф.И.** История древнего мира – 5. Москва, “Просвещение”, 1988.
 11. **Крамер Н.** История начинается в Шумере. Москва, 1965.
 12. **Парандовский Я.** Верования и легенды греков и римлян. Москва, 1958.
 13. **Редер Д.Г., Черкасова Е.А.** История древнего мира. В 2-х томах. Том I. Москва, 1979.
 14. **Рубинштейн Р.** Загадки пирамид. Москва, 1966.
 15. **Садаев Д.** История Древней Ассирии. Москва, 1979.
 16. **Семенов С.А.** Развитие техники в каменном веке. Ленинград, 1968.
 17. **Сергеенко М.** Ремесленники Древнего Рима. Москва, 1968.
 18. **Семенов С.А.** Происхождение земледелия. Ленинград, 1974.
 19. **Чизхолм Д.** Мировая история в датах. Москва, 1999.
 20. **Энн Миллард.** Атлас древнего мира. Лондон, 1974.
 21. Всемирная история. В 24-х томах. Том I. Москва, 1996.
 22. История Древнего Востока. Москва, 1979.
 23. Мифы народов мира. Энциклопедия. В 2-х томах. Москва, 1980; 1982.

BURAXILIŞ MƏLUMATI

ÜMUMİ TARİX 6

Ümumi təhsil müəssisələrinin 6-cı sinfləri üçün

Ümumi tarix fənni üzrə

DƏRSLİK

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər

Vəli Hüseyn oğlu Əliyev

İlyas Atababa oğlu Babayev

Aidə Əkbər qızı Məmmədova

Redaktor

Gülər Mehdiyeva

Bədii və texniki redaktor

Abdulla Ələkbərov

Üz qabığının tərtibatı

Təhmasib Mehdiyev

Dizaynerlər

Səadət Quluzadə, Təhmasib Mehdiyev

Korrektor

Mətanət Kərimova

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin qrif nömrəsi: 2021-055

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi 8,6. Fiziki çap vərəqi 9,0. Formatı 70x100/16.

Kəsindən sonra ölçüsü: 165x240. Səhifə sayı 144.

Şriftin adı və ölçüsü: jurnal qarnituru, 10-12 pt. Ofset kağızı. Ofset çapı.

Sifariş 1378. Tiraj 60588. Pulsuz. Bakı–2021.

Əlyazmanın yığma verildiyi və çapa imzalandığı tarix: 12.08.2021

Çap məhsulunu nəşr edən:

“Aspoliqraf LTD” MMC

(Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 151)

Çap məhsulunu istehsal edən:

“Şərq-Qərb” ASC

(Bakı, AZ 1123, Aşıq Ələsgər küç., 17)

PULSUZ

Əziz məktəbli!

Bu dərslik sizə Azərbaycan dövləti tərəfindən bir dərs ilində istifadə üçün verilir. O, dərs ili müddətində nəzərdə tutulmuş bilikləri qazanmaq üçün sizə etibarlı dost və yardımçı olacaq.

İnanırıq ki, siz də bu dərsliyə məhəbbətlə yanaşacaq, onu zədələnmələrdən qoruyacaq, təmiz və səliqəli saxlayacaqsınız ki, növbəti dərs ilində digər məktəbli yoldaşınız ondan sizin kimi rahat istifadə edə bilsin.

Sizə təhsildə uğurlar arzulayırıq!

